

ROND DE SJOEL

grepen uit de joodse geschiedenis
in Arnhem

PRODESSE

Arnhem's Historisch Genootschap

CONAMUR

'ARNHEM DE GENOEGLIJKSTE'

Orgaan van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur' van 1792 ('Wij trachten van nut te zijn') over het verleden en het heden van de stad en omgeving. De naam ARNHEM DE GENOEGLIJKSTE is ontleend aan Arend van Slichtenhorst's 'XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen' (1654).

Op 14 september 1992 heeft Koningin Beatrix het genootschap onderscheiden met de Koninklijke erepenning.

Jaargang 22, nummer 2, juni 2002

ISSN 1384-7112

Redactie:

drs. C.J.M. Schulte-van Wersch (eindredactie), dr. H.Chr. van Bommel,
drs. M.R. Potjer, C. Seebach, drs. J. Vredenberg, A.C.S. Wolters van der Weij.

- Verschijnt medio de laatste maand van ieder kwartaal.
- Kopij insturen *uiterlijk* zes weken daaraan voorafgaande naar de eindredactie: Velperweg 38, 6824 BJ Arnhem.
- Het orgaan wordt gratis toegezonden aan de leden. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 18,50 per jaar voor het eerste gezinslid en € 4,50 voor elk volgend. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden. Leden tot 18 jaar betalen eveneens € 4,50 per jaar.
- Het gironummer van de penningmeester te Arnhem is 88 44 35.

Bestuur:

drs. C.M. Kooi	voorzitter
dr. P.G. Aalbers	vice-voorzitter
dr. A. Juch	secretaris
drs. C.E. Bok-Tinbergen	penningmeester
E.A.J. Bouwhuis	lid, ledenadministratie en excursies
drs. M.R. Potjer	lid, lezingen, redactie AdG
drs. P.W. van Wissing	lid, lezingen

Informatie:

telefoon: 026 - 351 48 16

Secretariaat:

Ringallee 5, 6881 KE Velp.

Ledenadministratie:

E.A.J. Bouwhuis, Spijkerstraat 116, 6828 DN Arnhem.

Inhoudsopgave

Ten geleide	58
<i>drs. J. Vredenberg</i> De synagoge aan de Pastoorstraat	59
<i>drs. C.M. Kooi</i> De overheid en de bouw van de synagoge	72
<i>S.E. van Praag, toegelicht door N. Mayer-Hirsch</i> Arnhem's Sjoel	79
<i>drs. M.R. Potjer</i> Joden in Arnhem in de 18de eeuw: frivole avances en andere problemen	82
<i>drs. M.R. Potjer</i> Een tragische liefdesgeschiedenis uit 1778	99
<i>N. Mayer-Hirsch</i> Het rituele bad - mikwa	103
<i>drs. N. Nelissen</i> 'We gaan vol moed naar het onbekende' Het gruwelijke lot van het gezin Pinto	110
<i>M.C. Klijn-Pot</i> Joodse Arnhemmers tijdens de Tweede Wereldoorlog	125
<i>dr. H.Chr. van Bommel en drs. C.J.M. Schulte- van Wersch</i> Gesignaleerd	126
Van de bestuurstafel	128

Omslag: Joden bij de synagoge aan de Pastoorstraat, uit het geheugen geschilderd door Peter Mattheij (1932-2001). Collectie Huize Kohlmann, Arnhem. Foto: A.C.S. Wolters van der Weij.

Ten geleide

Exact 150 jaar geleden, op 13 juli 1852 (26 Tammuz 5612) werd door M. Reimann, voorzitter van het kerkbestuur, de eerste steen gelegd voor een nieuwe synagoge aan de Pastoorstraat in Arnhem. De plechtige inwijding van dit gebouw, ontworpen door stadsarchitect H.J. Heuvelink, vond ruim een jaar later plaats. Anderhalve eeuw al is de Arnhemse sjoel een plaats van samenkomst en – zeker na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog – een symbool voor de joodse gemeenschap.

Op dit ogenblik vindt een algehele, hoogst noodzakelijke restauratie plaats. Om de benodigde gelden hiervoor bij elkaar te krijgen, is de Stichting Arnhemse Synagoge opgericht, die met veel inventiviteit en daadkracht het herstel financieel en technisch mogelijk maakt. De verwachting is dat de sjoel er begin volgend jaar weer in al zijn luister bijstaat, als een 'levend, want nog steeds in zijn oorspronkelijke functie gebruikt monument', maar ook als een herinnering aan de geschiedenis van joods Arnhem.

Met dit themanummer van Arnhem de Genoeglijkste, waarin enige facetten van deze geschiedenis zijn bijeengebracht, wil het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur' inhoudelijk een steentje bijdragen. De oplage is veel groter dan normaliter. Daarvoor is een goede reden. De Stichting Arnhemse Synagoge bedankt met deze bundel al degenen die met een extra bijdrage de slotfase van de restauratie tot een goed einde weten te brengen.

De redactie van Arnhem de Genoeglijkste is alle auteurs zeer erkentelijk voor hun deskundige en belangeloze medewerking.

Cécile Schulte-van Wersch

De synagoge aan de Pastoorstraat

door J. Vredenberg

Inleiding

Op 19 augustus 1853 werd de huidige synagoge van Arnhem ingewijd. Dit gebouw aan de Pastoorstraat (nr. 17a) is het eerste nieuw ontworpen joodse bedehuis in de stad. Het ontstond in een periode waarin Arnhem sterk groeide: de vestingwerken maakten plaats voor singels met herenhuizen, de Velperweg werd verbreed en de Rijnspoorweg werd aangelegd. De Joodse Gemeente, die zich tot dan toe had moeten behelpen met verbouwde huizen, kreeg in die tijd behoefte aan een groter, meer representatief pand.¹

De wettelijk gegarandeerde vrijheid om een synagoge te bouwen bestond nog maar sinds enkele decennia. Vóór de Franse tijd was de vestiging van een joodse gemeente sterk afhankelijk van de welwillendheid van de plaatselijke en gewestelijke bestuurders. In plaatsen waar joden werden gedoopt, genoten zij een zekere autonomie in kerkelijke zaken, zij het onder toezicht van de lokale bestuurders. De leiding van een joodse gemeente was in handen van de kerkregenten, die 'parnassijns' of 'parnassim' werden genoemd. In Arnhem konden joden vanaf 1737 een beperkt burgerrecht kopen, dat echter niet op een volgende generatie overdraagbaar was. Ook mocht men in 1769 een synagoge inrichten in een huis aan de Nieuwe Walstraat achter de Walmuur. In 1782 betrokken een groter huis achter de Velperpoortsmuur. De joden werden echter nog steeds slechts gedoopt en men was letterlijk tweederangs burger. Aan deze toestand kwam op 2 september 1796 een einde met het 'Decreet over den Gelijkstaat der Joodsche met alle andere Burgers', dat werd uitgevaardigd door de Nationale Vergadering. De gewesten, die nog autonoom waren, moesten dit decreet afzonderlijk bevestigen, wat in Gelderland op 7 oktober 1796 gebeurde.² In 1798 werd deze gelijkberechtiging bij Staatsregeling tot grondrecht verklaard. Ook werd de scheiding van kerk en staat vastgelegd; de overheid zou zich niet meer inlaten met de organisatie van de kerkgenootschappen.³

Aangemoedigd door deze ontwikkelingen liet de Joodse Gemeente in Arnhem in 1799 drie huizen op de hoek van de Bentincksteeg en de Kerkstraat tot een nieuwe synagoge verbouwen. De meeste aandacht ging naar het interieur. De binnenruimte werd gedomineerd door een monumentale heilige ark in neoclassicistische stijl. Deze ark is na de ingebruikname van de nieuwe synagoge in 1853 naar Elburg overgebracht en is na de Tweede Wereldoorlog naar de synagoge van Winterswijk verplaatst.⁴

De algehele religieuze vrijheid werd al gauw weer beteugeld door staatstoezicht. In 1806 werd het ministerie van Eredienst ingesteld, waardoor de overheid veel invloed kreeg op het bestuur en de financiën van de kerkgenootschappen. Een voordeel van deze overheidsbemoeyenis was de mogelijkheid subsidie voor de bouw van kerken aan te vragen. De Bataafse Republiek was intussen omgevormd tot het Koninkrijk Holland, met Lodewijk Napoleon, een broer van Napoleon, als staatshoofd. Na het herstel van de onafhankelijkheid werd het ministerie in 1815 opgesplitst in een departement van Rooms-

Aanzicht van de synagoge vanuit de Pastoorstraat. Foto: Collectie Gemeentearchief Arnhem

Katholieke Eredienst en een departement van Hervormde Eredienst. Daarbij werd vastgesteld dat de oud-katholieken onder het eerstgenoemde ministerie zouden vallen en het Israëlitisch Kerkgenootschap onder het tweede.⁵ Pas in 1848 was er sprake van een werkelijke scheiding van kerk en staat en hoefden de kerkgenootschappen geen begroting meer voor te leggen.⁶

Het toezicht was nu beperkt tot grote financiële transacties, bijvoorbeeld aankopen van grond en uitgaven voor gebouwen. Dergelijke zaken kwamen in 1845 aan de orde, toen bleek dat ook de in 1799 gekochte panden onvoldoende ruimte boden aan de inmiddels sterk gegroeide gemeente. Verschillende oplossingen werden overwogen: uitbreiding, ruiling van gebouwen met de Gemeente Arnhem en nieuwbouw.

Eerste plannen en ontwerpen

Hoewel in 1845 nog geen concrete plannen bestonden, werd in eerste instantie gedacht aan uitbreiding van het bestaande complex. Bij Koninklijk Besluit van 2 december van dat jaar werd hiervoor een bedrag van 600 gulden toegekend. Dit geld werd belegd in effecten. In 1848 lukte het voor 4500 gulden het huis aan de noordzijde van de synagoge te kopen. Stadsarchitect H.J. Heuvelink maakte tekeningen voor de verbouwing, die vervolgens door het ministerie van Hervormde Eredienst werden goedgekeurd. Het plan

Interieur van de synagoge. Foto: Collectie Gemeentearchief Arnhem

kwam echter niet meer tot uitvoering, omdat de Joodse Gemeente zich intussen had bedacht. In de vergadering van 20 oktober 1850 kwam men tot de conclusie dat de aanschakeling van woonhuizen geen goede oplossing was en men moest omzien naar een nieuw gebouw.⁷ Tijdens dezelfde vergadering werd een commissie geïnstalleerd om een financieel plan op te stellen. De eerste stap die werd aanbevolen, was een verhoging van de kerkelijke belasting, die op 22 november werd goedgekeurd. Verder wist opperrabbijn H. Lehmans van het ressort Nijmegen, waartoe Arnhem behoorde, velen tot ondersteuning van de plannen te bewegen.⁸

Het financiële plan dat werd goedgekeurd, was niet meer dan een algemene strategie. Men had nog geen grond en ook geen concrete ideeën over een gebouw. In de volgende maanden werd naarstig gezocht naar een bouwplaats. Uiteindelijk viel de keuze op een perceel met een huis van de weduwe Balk aan de Pastoorsteeg (de huidige Pastoorstraat), dat zou worden geveild. Voor de Joodse Gemeente had deze plaats een speciale betekenis, omdat de rechtsgeleerde Jonas Daniël Meijer er op 15 september 1780 was geboren. Op 19 november 1851 gaf het bestuur toestemming voor de aankoop. Het lukte echter niet het terrein te verwerven, omdat G.J. Zegers, een andere bidder, bereid bleek het terrein met alle andere percelen uit het bezit van de weduwe Balk in één koop over te nemen.⁹

Na de mislukking van de pogingen een geschikt stuk grond te verwerven, werd over-

wogen opnieuw een bestaand gebouw te betrekken. Het bestuur liet zijn oog vallen op het kledingmagazijn van de cavaleriekazerne, de zogenaamde 'Kurassierskazerne' aan de Bovenbeekstraat.¹⁰ Deze was door de Gemeente Arnhem gebouwd op een terrein dat zij in 1825 had gekocht.¹¹ De Joodse Gemeente wilde haar panden ruilen tegen het magazijn, dat vervolgens als synagoge zou worden ingericht. Het plan werd enige malen in de gemeenteraad besproken en tenslotte aan stadsarchitect H.J. Heuvelink voorgelegd. In zijn advies wees hij erop dat het kledingmagazijn een zwaar gebouw zonder ramen was, geheel afgestemd op zijn functie. Men zou naar zijn mening met dezelfde of zelfs minder kosten een geheel nieuwe synagoge kunnen bouwen. Verder was het pand voor zijn doel onmisbaar; overname van de oude synagoge was geen geschikt alternatief. De raad volgde het advies van Heuvelink en wees het verzoek tot ruiling af.¹²

Nu er geen andere oplossing meer te vinden was, ging de Joodse Gemeente in onderhandeling met de heer Zegers, die het perceel aan de Pastoorsteeg nog in bezit had. Men kwam met hem overeen het terrein voor 17.000 gulden te kopen, op voorwaarde dat het Rijk toestemming gaf. Op 18 maart 1852 werd de transactie bij Koninklijk Besluit goedgekeurd en had men eindelijk een bouwplaats voor de synagoge.¹³ Er was intussen op 20 oktober 1851 een 'Commissie voor den opbouw van de Nieuwe Synagoge voor de Israëlitische Gemeente te Arnhem' geïnstalleerd, met Israël Waterman, de nieuwe secretaris van de Joodse Gemeente, aan het hoofd. Verder namen drie notabelen zitting in de commissie: Moritz Meijer, Jacob L. Prins en A.E. Cohen.¹⁴

Voorschriften en financiën

Aan het begin van de negentiende eeuw bleef de overheidsbemoeienis van rijkswege bij de kerkbouw beperkt tot het verstrekken van subsidies, zonder dat men voldoende personeel had om de juistheid en noodzakelijkheid van de bouwplannen te controleren. Omdat de vraag naar nieuwe kerkgebouwen voor de verschillende genootschappen sterk bleef groeien en de kosten vaak uit de hand liepen, werden bij Koninklijk Besluit van 16 augustus 1824 strenge regels opgesteld. Kerkbesturen moesten bouwplannen voortaan eerst door de rijksoverheid laten keuren. Daarbij diende ook een financieel plan te worden voorgelegd, uiteraard met een overzicht van de financiële middelen van de desbetreffende kerkgemeente. Zelfs voor het oprichten van nieuwe gemeenten moest eerst een goede financiële basis worden aangetoond. Bij het ontwerpen van kerkgebouwen werden soms ingenieurs van Rijkswaterstaat ingeschakeld; dit was echter geen algemene verplichting.¹⁵ Hun taak was in de eerste plaats het controleren en eventueel verbeteren van plannen. Een verdergaande bemoeienis kwam voor, wanneer de Staat een grote financiële bijdrage leverde of wanneer het kerkbestuur hierom vroeg. In het laatstgenoemde geval moest men voor het geleverde werk betalen. De ontwerpende ingenieurs stonden onder leiding van de hoofdingenieur in de provincie; in Gelderland bekleedde Jean-Henri Ferrand (1792-1866) deze functie.¹⁶

De Joodse Gemeente in Arnhem stelde een financieel plan vast waarmee men onafhankelijk was van rijkssubsidies. Men was dus ook niet verplicht een 'Waterstaatssynagoge' te laten bouwen. Het bestuur begrootte de totale kosten op 41.000 gulden, waar-

van 17.000 gulden voor het terrein, 22.000 gulden voor de synagoge en 2.000 gulden voor het kadaster. Een belangrijk deel van het geld werd verkregen door een hypothecaire geldlening van 14.000 gulden bij het Burgerweeshuis in Arnhem. Verder verkreeg men 8.000 gulden door eigendommen aan de Gemeente Arnhem te verkopen. Een inschrijving van 5000 gulden tegen drie procent rente bij de leden van de Joodse Gemeente en de kasvoorraad van 4.000 gulden brachten het beschikbare bedrag op 31.000 gulden. Voor de rest van de kosten moest een geldlening van 10.000 gulden tegen een rente van vier procent uitkomst bieden. Ter aanvulling van de kas werd verder nog een huis uit het bezit van de Joodse Gemeente verhuurd.¹⁷

Men had al met al voldoende geld bijeengebracht om op eigen kosten een synagoge te bouwen en was vrij zelf een bouwmeester te kiezen. De Joodse Gemeente koos voor de stadsarchitect, zoals men elders ook wel vrijwillig gebruik maakte van de diensten van deskundige overheidsarchitecten of Waterstaatsingenieurs. Heuvelink had ruime ervaring in de aanleg van gebouwen en ingenieurswerken; hij was – bij het ontbreken van een architect uit eigen kring – de meest voor de hand liggende persoon om de opdracht te krijgen. De uitvoering van de plannen werd gegund aan Willem Oor, de laagste inschrijver, die het buitenwerk op 2 juni 1852 voor 18.200 gulden aannam. Ruim een maand later legde M. Reimann, de voorzitter van het kerkbestuur, de eerste steen. Het opschrift meldt de datum: '26 Tammuz 5612 – 13 Julij 1852'. Met de aanbesteding van het binnenwerk werd gewacht tot het buitenwerk zo goed als gereed was. Op 26 januari 1853 besloot het bestuur ook dit gedeelte van het werk aan Oor te gunnen. Er werd een prijs van 3.500 gulden afgesproken, waarmee de totale bouwkosten ruim binnen de begroting bleven.¹⁸

Stadsbouwmeester H.J. Heuvelink

Hendrik Jan Heuvelink werd in 1806 in Arnhem geboren. Hij was een zoon van een timmerman en volgde een opleiding in de bouwkunst bij het Genootschap Kunstoefening in Arnhem. Eén van zijn docenten was stadsbouwmeester Anthony Aytink van Falkenstein. Nadat deze in 1840 was overleden, werd Heuvelink op 5 juli 1841 benoemd tot 'provisieel waarnemend architect'. Hij had reeds de functie van 'stadsbaas' (stadstimmerbaas), waarvoor nu iemand anders werd gezocht. Van 1844 tot 1862 was Heuvelink 'stadsarchitect' in vaste dienst. Hij overleed in 1867.¹⁹

In zijn functie van stadsarchitect, gecombineerd met een eigen particuliere praktijk, had Heuvelink uitgebreid de gelegenheid zich bezig te houden met de verschillende, vaak nieuwe typen gebouwen, waarmee de architecten in de negentiende eeuw werden geconfronteerd. Daarnaast werkte hij aan het 'Plan tot den uitleg van de stad Arnhem', dat in 1853 gereed kwam. Dit plan behelsde vooral een ingrijpende verbetering van het gebied rondom de binnenstad: de aanleg van de buitensingels met hun herenhuizen, een verbetering van de verbinding tussen de binnenstad en de Rijnkade door middel van bredere straten en de aanpak van de sloppenwijken. Tegen dit laatste probleem werd overigens betrekkelijk weinig gedaan: Heuvelink meende dat bredere straten vanzelf tot betere woningbouw zouden leiden. Wel projecteerde hij – in afwachting van betere tijden – gevelwanden die de sloppen aan het zicht moesten onttrekken.²⁰

Vanaf zijn vaste aanstelling werd Heuvelink belast met het ontwerpen van verschillende grote, beeldbepalende gebouwen. Daartoe behoorden ook opdrachten van particulieren. Zo tekende hij in het jaar van zijn vaste aanstelling de gasfabriek buiten de Rijnbarrière aan het Nieuwe Plein, een project van de ondernemer W.H. de Heus. Heuvelink ontwierp deze fabriek in neoclassicistische stijl, met een monumentaal tempelfront en een centraal achter het gebouw geplaatste schoorsteen.²¹ De architectuur van gasfabrieken en andere bedrijfsgebouwen voor openbare nutsvoorzieningen kreeg meer aandacht dan 'gewone' fabriekspanden, die nauwelijks tot de taken van de bouwmeester werden gerekend. De streng symmetrisch ingedeelde gebouwen sloten tot op zekere hoogte aan bij de overzichtelijke ordening van het bedrijf. Daarnaast had de eigenaar belang bij een representatieve architectuur die een solide indruk wekte bij de welgestelde burgers van de stad, die hij voor zijn nieuwe vorm van verlichting wilde winnen.

Behalve de gasfabriek ontwierp Heuvelink onder andere een uitbreiding voor Musis Sacrum (1852), het eerste Gemeenteziekenhuis aan de Eusebiusbuitensingel (1848) en verscheidene woonhuizen. Voor Musis Sacrum tekende hij een soort 'multifunctionele hal', die eerst werd ingericht voor de Tentoonstelling van Nationale Nijverheid en daarna ging dienen als een komediegebouw, even groot als dat van Den Haag. Met zijn triomfboogachtige middenrisaliet bood het nieuwe gedeelte een waardig onderkomen aan welke bestemming dan ook. Aanvankelijk had de tentoonstellingscommissie gedacht aan een tijdelijk houten gebouw, dat 28.000 gulden zou gaan kosten. De gemeenteraad vond dit te duur, waarna binnen de Gemeente Arnhem de gedachte van een uitbreiding van Musis Sacrum opkwam. Men zou ongeveer 10.000 gulden goedkoper uit zijn en er tevens een nieuwe zaal aan overhouden.²² Waarschijnlijk had Heuvelink dit briljante plan bedacht. Hij maakte immers niet alleen architectonische tekeningen, maar onderzocht ook regelmatig de financieel-economische kant van grote projecten, zoals de Joodse Gemeente had ondervonden bij haar poging het kledingmagazijn van de cavaleriekazerne te bemachtigen.

Toen Heuvelink in 1852 de opdracht voor de synagoge kreeg, was hij op het hoogtepunt van zijn loopbaan. De gasfabriek en het ziekenhuis waren intussen gereed en hij had de nieuwe zaal van Musis Sacrum en het stedelijke uitbreidingsplan in voorbereiding. Met de synagoge had hij de opdracht voor een vierde monumentaal, beeldbepalend pand in 'zijn' nieuwe Arnhem. Ondanks de verschrikkingen van de Duitse bezetting is juist de synagoge het enige van deze grote bouwwerken dat bewaard is gebleven.

De synagoge van Arnhem als voorbeeld van een 'nieuw' type gebouw

De ongunstige maatschappelijke positie van de joden vóór 1796 leidde ertoe dat er zich nauwelijks een traditie in de bouw van synagogen kon ontwikkelen. Het centrum van het joodse leven in Nederland was sinds de zeventiende eeuw in Amsterdam, waar in die tijd de eerste echt monumentale synagogen van West-Europa werden gebouwd: de voormalige Nederlands-Israëlitische of Grote Synagoge (1670-1671), ontworpen door Daniël Stalpaert, in samenwerking met aannemer Elias Bouman, en de Portugees Israëlitische Synagoge (1671-1675), waarvan dezelfde Bouman aannemer en architect was. Deze

imposante classicistische gebouwen liggen tegenover elkaar aan het Jonas Daniël Meijerplein. De Grote Synagoge, waar tegenwoordig het Joods Historisch Museum is gevestigd, was de sjoel van de Asjkenaziem, de uit Duitsland en Polen afkomstige joden. De Portugese Synagoge is gebouwd voor de Sefardiem, waartoe de Spaanse, of, zoals in dit geval, Portugese joden worden gerekend.²³

De beide synagogen in Amsterdam waren de belangrijkste voorbeelden die Heuvelink bij het ontwerpen ter beschikking stonden. Wat betreft de architectuur vertonen deze twee gebouwen belangrijke overeenkomsten: beide zijn rechthoekige bakstenen panden met reeksen rondboogvensters tussen lisenen (ongedecoreerde, tegen de muur geplaatste pijlers).²⁴ De sobere, maar juist daardoor monumentale baksteenvolumes met rondboogvensters werden in de negentiende eeuw bij de bouw van synagogen veelvuldig nagevolgd. Het belangrijkste verschil tussen de Amsterdamse synagogen is de indeling van de plattegrond. Bij de Grote Synagoge, ontworpen volgens het Asjkenazische type, staat de 'bima', de verhoging waar wordt voorgelezen uit de Thora, centraal tussen de banken. In de Sefardische Portugese Synagoge heet deze verhoging 'teba' en is zij tegen de westmuur aangebracht. De ark, de bewaarplaats van de Thorarollen, bevindt zich altijd tegen de oost- of zuidoostmuur, zoveel mogelijk naar Jeruzalem gericht. De ark wordt ook 'aron' of 'aron ha-kodesj' genoemd; bij de Sefardiem heet zij 'hechal'.

Ook Heuvelink ontwierp zijn synagoge als een in hoofdlijnen rechthoekig volume met imposante rondboogvensters. De ordening van rechthoekige volumes met risalieten (over de gehele hoogte naar voren springende gedeelten) is neoclassicistisch. Om het gebouw op het oosten te kunnen richten, moest hij het haaks op de straat plaatsen, die zelf ongeveer van west naar oost verloopt. Aan de straatzijde staat de lange noordgevel, die in feite de linker zijgevel is. De ingang bevindt zich in het middenrisaliet van de westgevel. Aan de oostzijde is eveneens een risaliet; dit biedt plaats aan de heilige ark. De verspringende volumes accentueren de functies van de verschillende delen van het gebouw: de ingang, de zaal voor de samenkomst en de heilige ark. Heuvelink maakte van zijn synagoge meer dan een eenvoudige hal en zocht passende vormen voor een nieuw, of tenminste nog weinig ontwikkeld type gebouw.

Dit zoeken naar passende vormen blijkt niet alleen uit de strak geordende, neoclassicistische groepering van de bouwvolumes, maar ook uit de detaillering van de gevels, die voor een deel neogotisch is. In plaats van de gebruikelijke rechthoekige lisenen paste Heuvelink opvallende vijfzijdige lisenen toe, die zijn ontleend aan de gotische kerkelijke bouwkunst. De classicistische rondboogvensters hebben ijzeren roeden in de vorm van een gotische venstertracering. Met deze toevoeging van vormen uit de kerkbouw kon hij, geheel volgens de gedachte van het toenmalige eclecticisme, door combinatie van verschillende stijlelementen de religieuze bestemming van zijn in wezen neoclassicistische gebouw duidelijker tot uitdrukking brengen.

De gevels hebben als horizontaal tegenwicht bij deze merkwaardige pijlers ook een aantal geprofileerde lijsten: een hardstenen plint, een hardstenen lijst die de gevel in een onder- en bovenbouw scheidt en een houten daklijst. Vooral de brede daklijst, die rond

Gevel met opschrift uit LVI, vers 7. Foto: Collectie Gemeentearchief Arnhem

de pijlers uitspringt, is een opvallend element. Zij vormt met de gepleisterde borstwering rond het pannendak de 'attiek' of gevelbekroning van het gebouw. Aan de straatzijde staat op de borstwering in het Hebreeuws de tekst 'Mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken' (Jesaja 56, vers 7).

De inrichting van het gebouw is van het Asjkenazische type, met de bima op een centrale plaats.²⁵ Tegen de noord- en zuidgevels zijn door achthoekige zuilen ondersteunde galerijen aangebracht. Deze zijn bestemd voor de vrouwen. De ark heeft monumentale paneeldeuren en is gedecoreerd met onder andere twee paar achthoekige zuilen, lijstwerk en siervazen. Het ontwerp is van Moritz Meijer, die lid was van de eerder genoemde 'Commissie voor den opbouw van de Nieuwe Synagoge voor de Israëlitische Gemeente te Arnhem'. Op 9 februari 1853 kreeg hij de officiële opdracht. A.E. Cohen, die ook lid was van deze commissie, schonk de trap voor de ark. De klok boven de dubbele deur in de westmuur is in 1898 toegevoegd en herinnert met een Hebreeuwse tekst aan de kroning van koningin Wilhelmina.²⁶

De synagoge van Arnhem is één van de eerste voorbeelden van pogingen om dit type gebouw een eigen vorm en karakter mee te geven. Het ontwerp van Heuvelink vond, hoe karakteristiek het ook is, geen directe navolging. In het derde kwart van de negentiende eeuw werd meestal in een sobere eclectische architectuur gebouwd. Strakke lijstgevels met enkele spits- of rondboogvensters bepaalden het beeld. Synagogen waren dan ook nauwelijks van protestantse kerkgebouwen zonder toren te onderscheiden.

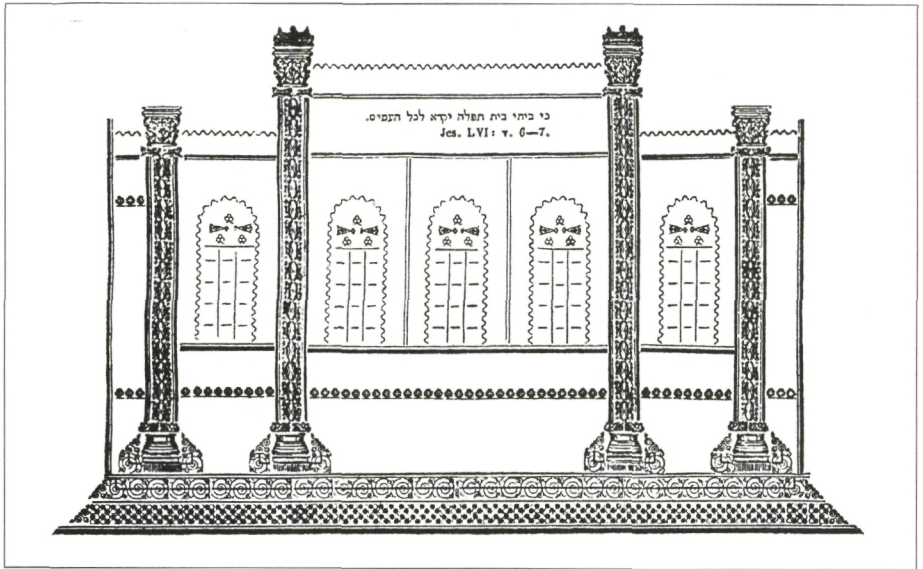
Omstreeks 1890 gingen weer verscheidene architecten op zoek naar de juiste architectonische uitdrukking van het 'karakter' en de bestemming van de synagoge. Men greep nu terug op oude oriëntaalse bouwkunst in de breedste zin van het woord en ont-

wierp ware tempels, compleet met koepels en Moorse hoefijzerbogen. In Duitsland bestond al eerder een 'oriëntaalse' richting, met als belangrijkste voorbeeld de Neue Synagoge in Berlijn van Eduard Knoblauch uit 1859-1866.²⁷ De oosterse invloed is in Nederland opvallend aanwezig bij de synagogen van Deventer (1892), Groningen (1905-1906), Nijmegen (1912-1913) en Enschede (1927-1928). Het ging hierbij aanvankelijk om een decoratieve stijl, maar architect K.P.C. de Bazel (1869-1923) verdiepte zich bij het ontwerpen van de synagoge van Enschede opnieuw in de typologie. Hij maakte zijn tekeningen in 1919, maar deze werden pas acht jaar later postuum uitgevoerd, onder leiding van A.P. Smits (1881-1957). De Bazel gaf het gebouw een geheel nieuwe, niet aan de kerkbouw ontleende vorm. De vierkante synagogezaal wordt bekroond door een twaalfhoekige groenkoperen koepel. Aan de voorzijde is een lage portiek, geflankeerd door twee uitbouwen met koperen koepels. Boven de ingang staat in Hebreeuws dezelfde tekst als op de gevel van de synagoge in Arnhem: 'Mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken'. De twee wellicht meest interessante synagogen uit de periode 1796-1940 dragen op hun gevels dezelfde woorden.²⁸

De inwijding

De nieuwe synagoge van Arnhem werd op 1 juli 1853 opgeleverd. Op 19 augustus, of 15 Menachem (Av) 5613 vond onder grote belangstelling de officiële inwijding plaats.²⁹ I. Waterman, de eerder genoemde secretaris, schreef in het boekje met de 'orde' van de opening een korte geschiedenis van de bouw. Hij was kennelijk zeer tevreden over Heuvelinks ontwerp: 'Door het ijverig werken der bouwlieden, rees weldra een heerlijk gebouw, ter eere van Israëls God op, dat door zijn plegtstatig uiterlijk de duidelijke kenmerken zijner verhevene bestemming aantoont.' 'Jeugd en grijsheid' waren, aldus Waterman, dan ook 'opgetogen in het blijde vooruitzicht welhaast in een ander, der Eeredienst meer passend Bedehuis, de gevoelens huns harten voor den troon des Almachtigen te kunnen uitstorten.'³⁰

De inwijding was een uitvoerige ceremonie, die in het boekje van Waterman geheel is beschreven. Hier worden daarom alleen de belangrijkste momenten genoemd. Voorafgaand aan de opening werd in de oude synagoge een dienst gehouden, die 's ochtends om half zeven begon. Opperrabbin J. Lehmans hield een leerrede en men maakte zeven omgangen met de heilige Wetsrollen. Tussen elf uur en half twaalf werden de genodigden met een toegangsbewijs in de nieuwe synagoge binnengelaten. Daarna werden autoriteiten en vertegenwoordigers van instellingen ontvangen, zoals de commissaris des Konings (Graaf van Limburg Stirum), commissies uit de colleges van Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten, representanten van de Gemeente en gemeentelijke instellingen, rechters, militairen, delegaties van de Nederlands-Hervormde en Waalse kerkenraden en vele anderen. Uiteraard waren ook de architect en de aannemer aanwezig. Het programma in de nieuwe synagoge begon om twaalf uur met een feestouverture, uitgevoerd door het koor van het Diamantbewerkeren Weezenfonds en enige leden van de vereniging 'Kunst zij ons doel' uit Amsterdam, onder leiding van A. Berlijn. Daarna wer-

Tekening op het omslag van het programma van de inwijding in 1853 (zie noot 29)

den de Wetsrollen plechtig naar binnen gebracht. Na twee omgangen werden zij door de opperrabbin in de ark geplaatst. Onder gezang werden de deuren gesloten. Vervolgens hield Lehmans de inwijdingsrede. Ook de opperrabbinen uit Den Haag en Rotterdam, B. Berenstein en J. Isaacson hielden ieder een rede. Bij het gebed voor het Koninklijk Huis werd de ark opnieuw geopend. Voor het inwijdingsgebed werden de deuren weer gesloten. Na een dankwoord van secretaris Waterman werd de ceremonie afgesloten met psalm 150, gezongen door het koor. Het inwijdingsfeest werd op zaterdag en zondag voortgezet.³¹

De Tweede Wereldoorlog en het herstel

Deportatie en volkerenmoord hadden tot gevolg dat de synagoge leeg kwam te staan. Het gebouw, nu door de Gemeente Arnhem beheerd, kreeg al snel een nieuwe bestemming als opslag van radiotoestellen. Het was de bezetter duidelijk geworden dat vele Nederlandse radiobezitters liever naar Londen dan naar Hilversum of Bremen luisterden. Om de Nederlanders te 'beschermen' tegen de Britse uitzendingen werden zij verplicht tijdelijk hun radio in te leveren. De toestellen werden nauwkeurig geadmistreerd en opgeslagen, omdat het de bedoeling was, deze na de 'Endsiege' terug te geven. De uitvoering van de inzameling en de opslag was opgedragen aan de Gemeente, die de synagoge verbouwde tot een berging met genummerde stellingen. Honderd jaar eerder achtte de Gemeente het magazijn van de cavaleriekazerne niet geschikt als synagoge, nu vond zij de synagoge wel bruikbaar als pakhuis. Een tekening van Gemeentewerken laat zien hoe het hele gebouw was gevuld; zelfs op de galerijen stonden bergrekken.³² Al dit

perfectionisme ten spijt restte er na de Slag om Arnhem en de daarop volgende plunderingen slechts een beschadigd gebouw, gevuld met schroot. Foto's uit de collectie van het Gemeentearchief tonen een surrealistisch beeld van bergen radiowrakken die voor de deur liggen.

Na de Tweede Wereldoorlog was de toekomst van de synagoge onzeker. De Joodse Gemeente had vele leden verloren en kon de enorme kosten van het herstel niet alleen opbrengen. Voorlopig werd een zaal aan de Kippenmarkt, waar vroeger het Rabbinat voor Gelderland en de Joodse School waren gevestigd, als synagoge ingericht. Toch werd de hoop niet opgegeven de synagoge aan de Pastoorstraat te restaureren en weer in gebruik te nemen. Drijvende kracht achter dit plan was voorganger L. Boas. Het Comité Actie Synagoge Herstel (CASH), dat werd geleid door A. van Troostwijk, hield een geldinzameling. Deze leverde samen met de bij het Rijk ingediende schadeclaims voldoende financiële middelen op voor een restauratie. De Amsterdamse architect Jac. S. Baars kreeg de opdracht binnen de bestaande muren een sjoel te ontwerpen met ruimte voor maximaal 200 personen, een grote vergaderzaal, die kon worden gesplitst tot twee schoollokalen, elk voor twintig kinderen, een secretarie, toiletten, een garderobe en een gelegenheid om een buffet in te richten. Het plan werd in 1949-1950 uitgevoerd door N.V. Aannemersbedrijf v.h. E. van Amerongen. Een werkcomité onder voorzitterschap van M. Gompertz leidde met architect Baars de verbouwing. Op 10 december 1950 (1 Tevet 5711) kon de geheel vernieuwde synagoge opnieuw worden gewijd. Bij deze gelegenheid werden de bewaard gebleven Thorarollen onder gezang van een kinderkoor binnengedragen en na zeven omgangen in de heilige ark herplaatst.³³ Bij het honderdjarig jubileum in 1953 beschikte men weer over een fraai, geheel ingericht gebouw.³⁴

Toch voldeed het gebouw al binnen enkele jaren niet meer aan de eisen van de tijd. Enerzijds was het aantal zitplaatsen te groot, anderzijds waren de trappen en de doorgangen tussen de verschillende vertrekken te nauw bemeten. Ook ontbrak het in sommige vertrekken aan licht en lucht. De gasverwarmingsbollen in de synagoge bleken gevaarlijk te zijn en moesten worden vervangen door een centrale verwarming. Met steun van de Claims Conference in New York werd het mogelijk in 1967 vele aanpassingen uit te voeren. De opdracht ging ditmaal naar de firma Kip.³⁵

Ondanks alle verbouwingen vertoont de synagoge aan de buitenzijde nog vrijwel hetzelfde beeld als in 1853. De belangrijkste wijziging vond plaats in 1949-1950, toen in de onderbouw van de noordgevel rechthoekige ramen werden geplaatst. Deze bevinden zich recht onder de hoge boogvensters. Architect Baars wist deze toevoeging zo zorgvuldig te integreren, dat zij nauwelijks als niet-oorspronkelijk opvalt. De ingrepen uit 1967 aan de voorgevel (westzijde) waren minder gelukkig; hier werden de glasoppervlakken in de onderbouw te groot. Evenals het exterieur heeft ook het interieur zijn belangrijkste elementen behouden: de monumentale ark en de vrouwengalerijen met hun slanke zuilen. Wel is er veel aan de galerijen vertimmerd.

In 2001-2002 ondergaat de synagoge opnieuw een grondig herstel. Na deze restauratie zal zij gereed zijn voor de viering van haar 150-jarig bestaan in 2003. De synagoge

herinnert als levend, want nog steeds in zijn oorspronkelijke functie gebruikt monument in de eerste plaats aan de geschiedenis van de Joodse Gemeente in Arnhem. Het gebouw is echter ook een belangrijk overblijfsel van het Arnhem van H.J. Heuvelink sr., die met zijn stedenbouwkundig plan en zijn monumentale gebouwen het beeld van de stad veranderde.

Noten

1. L. Slagter, '120 jaar', jubileumbijlage bij het maandblad *Ha-Kèsjer*, jg. 22, nr. 7, 03-08-1973, p. 4.
2. Gemeentearchief Arnhem (GA), Inventaris van het archief van de Joodse Gemeente, inleiding.
3. J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001 (Nederlandse cultuur in Europese context, deel 2), p. 189.
4. *Register van beschermde rijksmonumenten*, nr. 8357 (Synagoge Arnhem); R. Stenvert, Chr. Kolman, S. Broekhoven en B. Olde Meierink, *Monumenten in Gelderland*, Zwolle/Zeist 2000, p. 336 (Synagoge Winterswijk).
5. Th.H. von der Dunk, 'Rijkswaterstaat en de rooms-katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, deel LXXX, 1989, p. 91-116: p. 92; N. Mayer-Hirsch, *Joden te Arnhem. Een uniek stukje geschiedenis*, Arnhem 1989 (niet gepubliceerde tekst van een lezing, gehouden voor de Volksuniversiteit Arnhem, 24 en 31 oktober en 7 en 14 november 1989), p. 46.
6. Gemeentearchief Arnhem, Inventaris van het archief van de Joodse Gemeente, inleiding.
7. Mayer-Hirsch, o.c. (1989, zie noot 5), p. 46.
8. Slagter, o.c. (1973, zie noot 1), p. 28. Het bestuur bestond toen uit: M. Reimann, voorzitter, H. Frank, penningmeester, P.L. Prins, ouderling en de assessoren D.M. Elias en L.S. Gompens. De commissie voor het financieel plan bestond uit J.H. Herschel, I.L. Jacobs jr., M.L. Prins, H.J. Prins en E.A. Cohen.
9. Mayer-Hirsch, o.c. (1989, zie noot 5), p. 46.
10. GA, Oud archief Arnhem, inv.nr. 9: *Notulen van den Raad der Gemeente Arnhem van 16 Octbr. 1851 tot 31 Decbr. 1853*, nr. 78 (16-12-1851).
11. G.B. Janssen, *Van bolwerk tot bunker. Militaire complexen in Arnhem*, Arnhem/Utrecht 2000 (Arnhemse Monumentenreeks, deel 8), p. 18.
12. GA, Oud archief Arnhem, inv.nr. 9: *Notulen van den Raad der Gemeente Arnhem van 16 Octbr. 1851 tot 31 Decbr. 1853*, nr. 129 (31-01-1852).
13. Mayer-Hirsch, o.c. (1989, zie noot 5), p. 46.
14. Mayer-Hirsch, o.c. (1989, zie noot 5), p. 46.
15. Von der Dunk, o.c. (1989, zie noot 5), p. 101-102.
16. C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p. 95-97.
17. Slagter, o.c. (1973, zie noot 1), p. 30.
18. Slagter, o.c. (1973, zie noot 1), p. 30-31.
19. W. Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem. De stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990, p. 31. De door Lavooij genoemde jaartallen zijn in enkele gevallen onjuist. De hier vermelde jaartallen zijn ontleend aan bronnen uit het Gemeentearchief Arnhem. GA, Oud archief Arnhem, Register overledenen 1838-1840 (Aytink van Falkenstein); inv.nr. 796, *Notulen van den Raad der Gemeente Arnhem 1840, 1841 en 1842*: 200 (05-07-1841, benoeming provisioneel waarnemend architect); inv.nr. 797, *Notulen van den Raad der Gemeente Arnhem 1843-1845*: 309 (21-11-1844, benoeming stadsarchitect).

20. Lavooij, o.c. (1990, zie noot 19), p. 31-34.
21. GA, bibliotheek, 0002 F: *Teekeningen van gevels enz., no. 1* (album met goedgekeurde bouwtekeningen uit de 19de eeuw), nr. 37: gasfabriek; W. Lavooij, *Gebouwd in Arnhem. Jongere bouwkunst vanaf 1840*, Zutphen 1990, p. 14.
22. K.F. Langenhoff en C. Seebach, *De muzen omsingeld. Musis Sacrum 1847-1983*, Arnhem 1983, p. 17, 19.
23. J.F. van Agt en E. van Voolen, *Nederlandse synagogen*, Weesp 1984, p. 41-44.
24. J.G. Wattjes en F.A. Warners, *Amsterdams bouwkunst en stadschoon 1306-1942*, Amsterdam 1944 (2de druk), p. 110.
25. Van Agt en Van Voolen, o.c. (1984, zie noot 23), p. 52.
26. *Register van beschermde rijksmonumenten*, nr. 8357 (Synagoge Arnhem).
27. De Neue Synagoge is tijdens de 'Kristallnacht' in 1938 door nationaal-socialisten in brand gestoken en later ook door oorlogshandelingen zwaar beschadigd. In de jaren negentig is deze synagoge gedeeltelijk herbouwd en is de monumentale koepel weer in het stadsbeeld teruggekeerd. C. Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart 1983 (oorspr. uitgave: *L'Architecture au XIXe siècle*, Fribourg 1983), p. 109; P. Güttler, J. Schulz, I. Bartmann-Kompa, K.-D. Schulz, K. Kohlschütter en A. Jacoby, *Berlin Brandenburg. Ein Architekturführer/An Architectural Guide*, Berlin 1993, p. 106.
28. F. de Miranda, *K.P.C. de Bazel. Bouwkunst tussen Oost en West*, Wassenaar 1977, p. 93-97; A.W. Reinink, *K.P.C. de Bazel – architect*, Rotterdam 1993 (1ste druk: Leiden 1965), p. 166, 189.
29. I. Waterman, *Orde der inwijding van de nieuwe Synagoge, voor de Nederl. Israël. Gemeente te Arnhem, op den 15 Menachem 5613, 19 Augustus 1853*, Amsterdam/Arnhem 1853. Menachem is een minder gebruikelijke aanduiding voor de maand Menachem Av of Av. De joodse kalender is als volgt ingedeeld: 1. Tisjri (sept./okt.), 2. Chesjvan (okt./nov.), 3. Kislev (nov./dec.), 4. Tevet (dec./jan.), 5. Sjevat (jan./feb.), 6. Adar (feb./mrt.), 6a. Adar Sjeni (alleen in een schrikkeljaar), 7. Nisan (mrt./apr.), 8. Ijar (apr./mei), 9. Sivan (mei/juni), 10. Tamoez (juni/juli), 11. Av (juli/aug.), 12. Elloel (aug./sept.). Tisjri geldt als het burgerlijk Nieuwjaar en Nisan als het godsdienstig Nieuwjaar. Menachem of Av wordt daarom vaak niet de elfde, maar de vijfde maand genoemd. J. Soetendorp, *Symboliek der joodse religie*, Hilversum 1966 (1ste druk: 1958), p. 135-136.
30. Waterman, o.c. (1853, zie noot 29), p. 7.
31. Samenvatting van de beschrijving in: Waterman, o.c. (1853, zie noot 29).
32. GA, Collectie kaarten en tekeningen, lade 36/8 (microfiche 350): 'Schets van de opstelling der radiotoestellen in de synagoge', 30-06-1943.
33. Slagter, o.c. (1973, zie noot 1), p. 52-53. Tekeningen en andere stukken met betrekking tot de verbouwing zijn aanwezig in het Archief van de Joodse Gemeente in Arnhem, dat wordt bewaard in het Gemeentearchief Arnhem.
34. *Programma voor de bijzondere Synagoge-dienst ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de synagoge te Arnhem op Zondag 14 Menachem 5713/26 Juli 1953*, Arnhem 1953.
35. Slagter, o.c. (1973, zie noot 1), p. 58.

De overheid en de bouw van de synagoge

door C.M. Kooi

Het bestuur van de Israëlitische Gemeente correspondeerde met de overheid over de plannen voor de verbouwing van de oude synagoge in de Kerkstraat en later over de bouw van de nieuwe synagoge aan de Pastoorstraat. Die correspondentie is het onderwerp van dit artikel. Om deze correspondentie met de overheid te begrijpen, moeten we iets weten van de verhoudingen tussen de staat en de kerkgenootschappen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Die verhouding was gecompliceerd.¹

Tijdens de Republiek, dus tot 1795, was de gereformeerde kerk, de kerk die in het begin van de negentiende eeuw Hervormde Kerk ging heten, de staatskerk. Na de val van de Republiek verliet de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798, het principe van een staatskerk, en voerde het beginsel in van godsdienstvrijheid voor alle burgers en van een consequente scheiding van kerk en staat. Met de praktische doorvoering van die scheiding van kerk en staat was het echter in 1813, toen Nederland weer onafhankelijk werd, om tal van redenen nog niet ver gekomen.

De Grondwet van 1815 kende eveneens godsdienstvrijheid voor iedereen, brak eveneens met het systeem van een staatskerk, en aanvaardde de autonomie van de kerkgenootschappen. Maar tot een volledige scheiding van kerk en staat kwam het niet. Die scheiding was op dat moment in de praktijk ook moeilijk te realiseren omdat er een oude financiële band bestond tussen de overheid en de Hervormde Kerk. Die financiële band was een erfenis uit de tijd van voor de reformatie, toen een groot aantal fondsen en stichtingen uit de opbrengst van hun vermogen de kosten van de roomse eredienst betaalde, zoals het levensonderhoud van de geestelijken en het onderhoud van kerken en pastorieën. Toen in de zestiende eeuw de meerderheid van het Nederlandse volk de roomse eredienst inruilde voor de gereformeerde, nam de overheid, en dat was toen de provinciale overheid, in de meeste gevallen het beheer van die fondsen over. De Provinciale Staten beheerden deze bezittingen, geld en landerijen, de zogenoemde kerkelijke goederen, meestal gescheiden van de provinciale financiën, en de opbrengst van deze kapitalen gebruikten zij tijdens de Republiek om de kosten van de gereformeerde eredienst te betalen. Ze zagen hier niets onrechtmatig in. De verzameling van gelovigen was de eigenaar van de kerk en van deze goederen, en ze constateerden dat de oorspronkelijke bedoeling van die fondsen, namelijk het voorzien in de kosten van de eredienst van de meerderheid van het Nederlandse volk, volkomen behouden bleef. Deze visie leidde ertoe dat de overheid de kosten van de gereformeerde kerk, die ook formeel een staatskerk was geworden, tenslotte volledig ging betalen, want als de opbrengsten van de separaat beheerde fondsen te kort schoten, werd in de Republiek ruimhartig uit de provinciale middelen gesuppleerd.

Een gedeelte van de zuidzijde van de Pastoorstraat, in 1910 getekend door Eugène Rensburg. Links, met het hek ervoor de synagoge. Gemeentearchief Arnhem.

Na het einde van de Republiek kwamen al deze kerkelijke goederen aan de staat. In de jaren na 1798, heeft men gepoogd deze financiële banden tussen de staat en de Hervormde kerk te verbreken, maar het probleem bleek zo weerbarstig dat het in 1815 nog in zijn volle omvang bestond, de Hervormde eredienst werd nog steeds volledig door de staat betaald. Eeuwen lang waren de traktementen van de predikanten en hun pensioenen, en die van hun weduwen en wezen, betaald door de overheid. Dat viel in redelijkheid niet zomaar stop te zetten, al schortte de Franse overheid tijdens de inlijving na 1810 de uitbetaling wel op. In een van zijn eerste besluiten regelde de soevereine vorst Willem I echter de hervatting van deze betalingen.²

Deze financiële band met de Hervormde kerk werd per Koninklijk Besluit uitgebreid tot een *Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsch Hervormde Kerk*, dat in detail de organisatie van de Hervormde kerk regelde.³ De bevoegdheid van de koning tot het maken van zo'n regeling was zeer betwistbaar, de Grondwet van 1815 gaf hem daar niet de bevoegdheid voor. Maar zeer veel tijdgenoten, bij wie de staatsrechtelijke opvattingen van het ancien régime nog leefden, hadden hier weinig bezwaar tegen, en de bezwaren die naar voren werden gebracht wist de koning door krachtig ingrijpen te boven te komen. De koning deed dit zeker uit oprechte zorg voor de kerk, maar ook omdat hij over zijn gezag in deze zaken niet twijfelde en omdat hij het een taak van de kerk achtte haar leden tot goede staatsburgers op te leiden.

Voor andere kerkenootschappen werden evenzo reglementen opgesteld, en ook de

organisatie en het bestuur van de Israëlitische gemeenten werd op deze wijze tot in klein detail geregeld.⁴ Het opstellen en vooral het uitvoeren van al deze regelingen vroeg veel ambtelijke arbeid, waarvoor een Ministerie voor de Eerediensten ingesteld was. Na 1815 werd dit gesplitst in een *Ministerie voor de Roomsche Katholieke Eeredienst* en een *Ministerie voor de zaken der Hervormden en andere eerediensten, behalve die der Roomsche-Katholieken*. De zaken van de joodse gemeenten vielen onder dit laatste departement, dat een joods adviesorgaan instelde, *de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlitien*. Deze Hoofdcommissie was niet alleen een adviesorgaan voor het ministerie, maar vormde in feite het hoofdbestuur van de Israëlitische gemeenten in Nederland, die op deze manier sterk centralistisch bestuurd werden door bestuursleden die door de minister waren benoemd. Er bestond een hiërarchie van drie soorten synagogen. Onder iedere hoofd-synagoge, bijvoorbeeld Nijmegen, ressorteerde een aantal ringsynagogen, waarvan Arnhem er een was, en daaronder waren enkele bijkerken gegroepeerd, bijvoorbeeld Brummen. Het reglement voor ringsynagogen alleen al telde 134 artikelen.

Het bestuur van een ringsynagoge bestond uit twee personen, manhigim genoemd. Eén manhig was opzichter - voorzitter - en de ander penningmeester. Het bestuur kon uitgebreid worden met een ouderling en assessoren. De geringe bevoegdheden van de lokale kerkbesturen blijkt goed uit de gang van zaken bij de driejaarlijkse benoeming van nieuwe bestuursleden. Het bestuur van de ringsynagoge moest voor iedere vacature een drietal kandidaten, waaronder de aftredende manhig, voorstellen aan de bestuurders van de hoofd-synagoge, de parnassijms. Dezen schrapten één der kandidaten en stelden zo een tweetal op voor de Hoofdcommissie, die dan daaruit de manhig benoemde. De begroting en de jaarcijfers van de lokale Israëlitische gemeenten moesten ieder jaar, in een vast voorgeschreven opstelling, door de Hoofdcommissie goedgekeurd worden, en vaak werd die goedkeuring pas gegeven na aanpassing van kleine details. Vragen over het geloof en de toepassing van de bijbelse wetten waren het terrein van de rabbijn, daar ging het kerkbestuur niet over.

De Arnhemse joodse gemeenschap groeide gestaag in de eerste helft der negentiende eeuw, van ruim driehonderd in 1810 naar bijna duizend leden in 1870.⁵ In 1815 leefden velen van de Nederlandse joden in grote armoede en de overgrote meerderheid van hen sprak of las geen Nederlands, ze spraken Jiddisch of Portugees. De Nederlandse overheid stimuleerde de acculturisatie van het joodse volksdeel krachtig en effectief. Het Reglement bijvoorbeeld eiste dat de kandidaat-kerkbestuurders Nederlands konden lezen en schrijven. Ook de sociale bovenlaag van de joodse gemeenschap werkte hard aan de acculturisatie. Zo schreef Israël Waterman, het hoofd van de joodse school in Arnhem, en tevens leraar oosterse talen aan het gymnasium, bijna twintig Nederlandstalige leerboeken voor de joodse jeugd. Hij was ook secretaris van het kerkbestuur, dat was een betaalde functie net als die van voorzanger en koster. De Arnhemse joodse gemeenschap zal, evenals in de rest van Nederland, voor een groot deel uit eenvoudige mensen bestaan hebben, met als sociale top enkele winkeliers, handelaren en ambachtslieden.⁶

In 1845 werd het duidelijk dat de synagoge op de hoek van de Kerkstraat en de Bentinckstraat te klein werd voor de gestaag groeiende gemeente.⁷ Architect Haamberg begrootte een verbouwing en uitbreiding op zeventuizend gulden, terwijl het kerkbestuur maar drieduizend in kas had. Om dit probleem op te lossen, vroeg opzichter S.L. Jacobs aan de provincie en aan de koning om geld, en aan de Hoofdcmissie om krachtige medewerking. Kennelijk was Jacobs, door zijn geringe bevoegdheden als opzichter van het kerkbestuur, eraan gewend geraakt dat zulke problemen alleen met de hulp van hogere autoriteiten opgelost konden worden. Dit vragen om steun was ook niet ongebruikelijk, de manhig volgde hiermee het advies van de Amersfoortse parnassijns op. Gedeputeerde Staten hadden geen fondsen voor subsidies aan kerken, maar de koning gaf een toelage - uit de staatskas - van zeshonderd gulden, voor de helft betaalbaar in 1846 en voor de andere helft in 1847. Bovendien kreeg men toestemming na afloop van deze twee jaren nogmaals om een dergelijke som te vragen. Hiermee kon men de rente van een lening vier jaar lang betalen. De Grondwet van 1815 bepaalde in artikel 195 dat de koning erop toe moest zien dat een dergelijke gift ook werkelijk gebruikt werd voor het doel waarvoor hij gegeven was. De hoofdingenieur van de waterstaat in Gelderland stelde zich daarom ieder jaar op de hoogte van de voortgang van de verbouwing. Maar er was geen voortgang, er was zelfs geen begin. Men besprak meerdere alternatieven, die in de loop van de tijd steeds duurder werden. Het probleem werd dus steeds moeilijker. Maar belangrijker zal geweest zijn dat het synagogebestuur onderling verdeeld was, zowel over de inhoud van het plan als over de financiering ervan.

Eind 1847 sprak voorzitter Jacobs over de plannen voor de verbouwing met burgemeester J.J.A.A. baron van Pallandt, die de Israëlitische gemeente zeer goed gezind was. Hij moedigde Jacobs aan met een groots bouwplan te komen, een nieuwe synagoge met een behoorlijk huis voor de voorlezer en twee badhuizen, voor de rituele reinigingen zoals die in het boek Leviticus beschreven staan. Als dat geheel een *prachtig en sierlijk aanzien zou hebben tot luister der stad*, dan zou de burgemeester zorgen dat het Koningsplein daarvoor beschikbaar was, daar waar nu de schouwburg staat, en wat toen nog een open ruimte was. Jacobs, hij dreef een zaak in galanterieën en sieraden in de Kerkstraat, schrok terug voor een zo groots plan en hij merkte op dat de Israëlitische gemeenschap weliswaar groeide, maar dat er niet veel goeude mensen onder waren die een ruime bijdrage konden geven, en dat dit een wel erg duur plan leek te zijn. Van Pallandt beloofde echter zijn invloed bij de gouverneur aan te wenden voor een geldelijke bijdrage van de provincie, en een *niet onaanzienlijke subsidie* van de stad Arnhem achtte hij ook mogelijk. Dit opende wijdsse perspectieven en het bestuur van de Israëlitische gemeente stuurde kort daarop, in het begin van 1848, zijn brieven uit naar de gemeente om grond en geld, naar de provincie om geld en naar de koning en diens minister, om de al eerder toegezegde tweede tranche van subsidie.

Maar de consequenties van de staatsrechterlijke en politieke verschuivingen die begin 1848, toen een liberale grondwet werd voorbereid, zichtbaar werden, moeten voor Van Pallandt, en zeker voor het synagogebestuur als een verrassing zijn geko-

men. De subsidie-aanvragen hadden geen effect. Ja, zelfs de oude toezegging van de minister van twee jaar geleden voor de tweede zeshonderd gulden werd nu ingetrokken. Penningmeester M. Reimann vroeg daarover juridisch advies aan de vooraanstaande Arnhemse advocaat Mr. J.M. de Kempnaer, die op dat moment - naast zijn Arnhemse praktijk - ook als lid van de commissie Thorbecke aan de nieuwe liberale grondwet werkte. De Kempnaer legde Reimann uit dat de overheid niet gedwongen kon worden een particulier initiatief als de bouw van een synagoge te ondersteunen, ieder beroep zou zinloos zijn. Hij gaf Reimann ruimhartig enkele adviezen, om niet te gaan verbouwen maar iets nieuws te bouwen en hoe dat te financieren, adviezen die Reimann enkele jaren later, en toen als voorzitter van het kerkbestuur, volledig zou opvolgen.

In het najaar van 1848 kocht men het huis naast de synagoge. Maar wat ermee te doen? Alle wensen en bezwaren van de bestuursleden waren niet tot één concept samen te voegen. De ouderling vond dat de stadsomroeper op de hoek van de Kerkstraat te vaak de kerkdienst stoorde, en ook het lawaai van de rijtuigen was hinderlijk. De stadsarchitect H.J. Heuvelink werd gevraagd een plan voor een verbouwing te maken. Hij adviseerde de synagoge af te breken en ter plekke een nieuwe te bouwen voor 20.000 gulden. Architect Kleijn meende dat het voor 15.000 gulden kon. Het bestuur overlegde met de notabele leden van de gemeente, en met de contribuanten, die jaarlijks een bijdragen betaalden. Men besloot nogmaals met De Kempnaer te gaan praten, maar die was inmiddels minister van Binnenlandse Zaken, en dus niet voor advies beschikbaar. De adviseur Roozenboom maakte opzichter Jacobs duidelijk dat bij *de tegenwoordigen stand van zaken er geene uitzicht bestond op ondersteuning van de staat* voor de verbouwing der kerk. De staatkundige opvattingen verschoven in dat jaar 1848, de overheid ging zich met minder bemoeien, de burgers kregen de ruimte om meer zelf te doen. Het bestuur van de Arnhemse Israëlitische gemeente voelde dat aanvankelijk als pijnlijk. Maar het opende ook andere mogelijkheden. Wethouder Mr. Schiff attendeerde de voorzitter op de Nicolaibroederschap die voor de bouw van de synagoge wellicht 5000 gulden à drie procent zou willen lenen. Schiff wilde de joodse Arnhemmers verder in contact brengen met hun niet joodse stadgenoten, wat De Kempnaer ook al had aangeboden te doen.

Pas eind 1849, een jaar na de aankoop van het huis naast de synagoge, was men klaar met een plan en een begroting. De kosten voor nieuwbouw ter plekke zouden 14.500 gulden zijn en men vroeg aan de minister voor de Eeredienst maar liefst om 9.500 gulden subsidie. Dat was kansloos in 1849. De grote onderlinge verdeeldheid in het kerkbestuur zal voor een belangrijk deel de reden zijn geweest dat men er een jaar over deed om met dit onhaalbare plan te komen. In dat jaar schreven de leden van het kerkbestuur onafhankelijk van elkaar brieven aan de Hoofdcommissie waarin ze op elkaar mopperden. Penningmeester Reimann vroeg, met succes trouwens, om het ontslag van voorzitter Jacobs. Ouderling De Bruin, een handelaar in goud en effecten, schreef aan de Hoofdcommissie en aan de minister dat de onderbouwing van de subsidieaanvraag niet deugde.⁸

In maart 1850 maakte de financiële commissie van de joodse gemeente een nieuw plan voor de financiering van de bouw. De subsidie-aanvraag was nog wel in behandeling op het ministerie, maar een gunstige uitslag was niet te verwachten, al hadden zowel Gedeputeerde Staten als B en W de minister gunstig geadviseerd. Men wilde een lening uitschrijven en besloot de intekenlijst naar allerlei hoogwaardigheidsbekleders persoonlijk te sturen, naar koning Willem III, koningin Sophie en koningin-moeder Anna Paulowna, naar de gouverneur en de leden van Gedeputeerde Staten en naar de burgemeester en de wethouders. Men leunde nog steeds op de autoriteiten, eerst op de overheidskas en nu dan op de overheidsdienaren zelf. Maar ook dit had geen succes en in oktober 1850 kwam tenslotte het bericht van de minister dat er in deze tijd geen fondsen meer waren om zulke subsidies te geven.

De voorzitter, dat was inmiddels de krachtige Reimann, de vroegere penningmeester, riep het kerkbestuur en de vooraanstaande leden van zijn gemeente bijeen, en hij sprak hen vol overtuiging toe. Alle pogingen tot het bekomen van subsidies waren mislukt, men wist nu waar men zich aan te houden had. Hij vroeg de vergadering de handen ineen te slaan om uit de boezem der gemeente zelve zonder hulp van buiten de kerkbouw te bewerkstelligen. De jaarlijkse bijdrage van de leden moest omhoog en met die jaarlijkse inkomsten kon een hypotheek gefinancierd worden.

Vanaf dit moment, nu men de zaak zelf ter hand nam, kwam er schot in de zaak. Het bestuur werkte aan de financiering, en sloot een lening bij het Burgerweeshuis. Heuvelink ontraadde nieuwbouw op de oude plek als te duur, en men ging op zoek naar andere locaties wat leidde tot het besluit de grond aan de Pastoorsteeg te kopen. De correspondentie met de overheid kreeg nu een andere inhoud, het ging nu om het vragen en het verkrijgen van toestemming tot het kopen van grond, het verkopen van de oude synagoge, het sluiten van leningen. Grondwettelijk waren deze toestemmingen al sinds 1848 overbodig, maar de oude molens maalden door zolang de Hoofdcommissie nog niet tot een algehele reorganisatie had besloten. De hoofdingenieur Blaauw van Waterstaat benadrukte nog in mei 1852 dat de aanbesteding van de bouw van de synagoge wel degelijk onder toezicht van Waterstaat moest plaats vinden. Het grondwetsartikel dat dit toezicht voorschreef was toen al vier jaar vervallen, maar hij en zijn opdrachtgevers hadden daarvan in al die tijd nog niet de consequentie getrokken. Het kerkbestuur ging niet met hem in discussie maar stuurde alle gevraagde informatie.

Het is opvallend hoe de sterke overheidsbemoeienis met het lokale kerkbestuur een hoop op subsidie van de overheid in stand hield die verlamd werkte. De liberale opvattingen van 1848 maakten een einde aan deze hoop, men begreep het zelf te moeten doen, en de Israëlitische gemeente vond snel de wegen en de middelen voor de bouw van de synagoge.

Na mei 1852 schreef het kerkbestuur bijna geen brieven meer naar de overheid. Alleen nog de uitnodigingen aan de autoriteiten voor de eerstesteeenlegging op 13 juli 1852 en de plechtige inwijding op 19 augustus 1853, die natuurlijk aangenomen werden. Het was een feestelijk hoogtepunt in de correspondentie.

Noten

1. De volgende beschouwing is gebaseerd op R. Kranenburg, *Het Nederlandsch Staatsrecht*, Haarlem 1938, dl 2, p. 429-457; C.W. van der Pot, A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, Zwolle 1968, p. 444-453, 499-503; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 11, p. 257.
2. Staatsblad 1814, soeverein besluit van 19 januari; P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandse Volk*, z. j. Leiden, dl 4, p. 238.
3. Staatsblad 1816, KB van 7 januari nr. 1.
4. Staatsblad 1814, besluit van 27 februari nr. 90; 1816, besluit van 21 augustus; 1821, besluit van 20 september.
5. J. Michman, H. Beem, D. Michman, *Pinkas, geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam 1992, p. 289, R.G. Fuks-Mansveld: 'Moeizame aanpassing' in: J.C.H. Blom (ed.) *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p. 207-247.
6. De lijst van het kerkbestuur voor de hoofdelijke omslag bevat in 1850 89 namen; de hoogste aanslag is 60 gulden, de laagste, en die komt veel voor, 3 gulden per jaar. De joodse gemeente telde toen ongeveer 650 personen, velen zullen dus niet voor een bijdrage zijn aangeslagen.
7. Dit gedeelte is op de volgende bronnen gebaseerd:
Rijksarchief Gelderland: Archief van de gouverneur, toegang 0040, inv. nrs. 1547, 1550, 1552-54; Archief Gedeputeerde Staten, toegang 0039, inv. nrs. 63, 66, 67, 7010.
Gemeentearchief Arnhem: Archief van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge Arnhem, inv. nr. 2; Oud Archief Arnhem, Notulen van Burgemeester en wethouders, inv. nrs. 774, 777, 778, 780; Oud Archief van Arnhem, aanvulling 1851-1859, inv. nr. 1; Adresboek van Arnhem 1856.
Algemeen Rijksarchief, Archieven van het Departement voor Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms- katholieke, 1815-1870. Toegang 2.07.01.03. Inv. nrs. 321 - 332.
8. In de Grondwet van 1848 stond niet expliciet dat de kerkgenootschappen volledig vrij waren hun organisatievorm te kiezen, maar dat was wel de heersende opvatting. De door de overheid geschreven reglementen over de organisatie van de hoofd- en ringsynagogen waren daarmee dus achterhaald en niet meer bindend te achten. Mr. S. baron van Heemstra, minister van Hervormde en andere Erediensten wees de Hoofdcommissie begin 1849 ook op de noodzaak van een nieuwe organisatie, maar de Hoofdcommissie vreesde grote onenigheid in de joodse gemeenschap als de structuur van de organisatie ter sprake gebracht werd, en dus liet zij de zaken voorlopig bij het oude, zodat in de periode waarin ons verhaal speelt hierin niets veranderde.

Arnhem's Sjoel

door Siegfried E. van Praag, toegelicht door N. Mayer-Hirsch

In het archief van de Joodse Gemeente Arnhem dat in bewaring is gegeven aan het Gemeentearchief Arnhem vond ik een handgeschreven impressie van de vernielde Arnhemse Synagoge, die de schrijver Siegfried E. van Praag heeft toegestuurd aan de heer A. Troostwijk, een van de moedige opbouwers van de joodse gemeenschap na de oorlog, nadat hij een bezoek aan Arnhem had gebracht. Ik heb het adres van de schrijver via mevrouw Henriëtte Boas z.l. door gekregen en hem gevraagd om toestemming zijn artikel uit 1949 te publiceren in Arnhem de Genoeglijkste. Zoals zij al voorspelde, kreeg ik geen antwoord op mijn verzoek, maar aangezien het artikel destijds wel voor publicatie bestemd was, ben ik toch zo vrij geweest zijn niet-antwoorden als een bevestiging te beschouwen. Niemand heeft ooit op zo'n poëtische wijze dit toen kaalgeplukte gebouw beschreven.¹

Arnhem's Sjoel!

Welke Fransche schrijver heeft zijn klacht tot het publiek gericht over 'La grande pitié des églises de France'? Ik heb wat door de Nederlandsche provincies getrokken. In Arnhem heb ik een synagoge gezien, verstart in de nood en de verwoesting van een voorbij oogenblik. Tijdens die reis heb ik veel over de nood der synagogen horen spreken. En over de verplaatsingen van luchters en lampen uit een synagoge op een door Joden verlaten plaats naar synagogen van andere kleine steden, waar nog Joden wonen om er heen te gaan. Een 'va et vient' van kelé kodesch² in ruime zin.

Er zijn nog wel vijfhonderd Joden in Gelderlands hoofdstad. En onder hen heb ik nog menschen aangetroffen die van hun sjoel kunnen houden, zooals provinciale Joden hun sjoel konden koesteren. Voor hen is 't de tegenkant van de manufacturen zaak of de slagerij, de sabbath van hun zielsleven, de gulden kant van het perocheth³, waarvan hun dagelijksch bestaan de ruwe niet fluweelen zijde is.⁴

Waarom zouden we niet, wanneer dit nog kan, de dingen laten troosten door de menschen en de menschen door de dingen? Ik schrijf het niet alleen voor de sjoel van Arnhem, maar voor al die synagoges, waar nog menschen voor aanwezig zijn, die niet goed kunnen aanzien dat 't huis waar hun vaders kwamen oren⁵, tot een ruimte is geworden, waarin alles schots en scheef staat. Het Jodendom van de Nederlandsche provincies is er te goed en te typisch voor.

De sjoel van Arnhem bergt zoo veel tijd in zich en herinnering aan menschen die er van gehouden hebben. En er zijn nog levende menschen over die een hand uit steken om de ketting weer te herstellen. Menschen die nog in Arnhem wonen, en in wie nog de herinnering leeft aan hen die omkwamen. Daarom moet dit stukje leven herbouwd worden. Het gebouw heeft gedaan wat het kon. Misschien is er ook een moed, een trouw der dingen. De sjoel staat nog overeind, op de Kippenmarkt.

Een in 1898 geplaatste Wilhelmina-linde op de binnenplaats van de synagoge. Foto: Gemeente-archief Arnhem

Een typisch stukje negentiende eeuwsch provincie-Jodendom. Als er geen mensen meer aanwezig waren om er van te houden, kon het gesloopt worden, tot een Christen kerkje gemaakt of tot een monumentje. Dan zou ik er met weemoed naar kijken en mij kalm afwenden.

Wij hebben maar iets altijd op te bouwen, ook als er niets meer stond en er geen Jood meer geleefd had: Erets.⁶ Het Eeuwige! Het tijdelijke herstellen we niet, tenzij er nog leven in is. Dan moet het hersteld worden.

De sjoel in Arnhem stond vlak bij een plein waar gevochten is. Rondom haar is het leeg geworden. Maar de oude sjoel hield stand. 't Myserie van het lot van een ding is nog grooter dan van het lot van een mensch, die aan zijn lot meedoet. Ook de boom tusschen de buitenmuur en de sjoelmuur staat er nog scherp geteekend tegen de wit gekalkte steenen.⁷

De boom wacht op de lente. En 't sjoeltje, van binnen verwoest, met een aron-ha-kodesj⁸ leeg als een buffet waarin is ingebroken, het hoge ijle sjoeltje met zijn herdenkings

médailles⁹ aan de muren, die ieder aan een kille-feestje van eens herinneren, ligt in ruïne te wachten op afbraak of opbouw.

Dat kost veel geld. Daarvoor is een fonds gevormd.¹⁰

Laat er voor die Arnheimsche sjoel ook weer wat lente komen, net als voor de boom op de binnenplaats. Helpt het opbouwen met uw geldelijke steun. Het zou zoo veel menschen goed doen, voor wie die sjoel de fluweelen kamer van hun bestaan is. En heusch, de gevoelens van die menschen, provinciale Nederlandsche Joden, hebben hun plaats en hebben hun plaats verdiend in 't gezamenlijke gevoelsleven van Israël.¹¹

Helpt iets in 't leven houden, dat nog leven kan en wil.¹²

Noten

1. Siegfried E. van Praag, geboren op 8 augustus 1899 in Amsterdam, is op 16 maart 2002 in Brussel overleden.
2. Heilige voorwerpen.
3. Gordijn voor de heilige arke.
4. Het gordijn, parochet, is vaak aan de buitenkant van fluweel gemaakt, met een zijdevoering aan de binnenkant.
5. Bidden.
6. Erets Jisraeel is het land Israël. Siegfried van Praag geeft hier de zuiver Zionistische gedachte weer.
7. In 1898 is een zogeheten Wilhelmina-linde geplant tussen de synagoge en de school op initiatief van de Vereniging 'Onderlinge Hulp'. Het geheel was omgeven door een ijzeren hek, voorzien van een koperen plaat met opdracht. Vanuit de kosterwoning in de Kerkstraat was in 1923 deze hoge boom te zien.
8. Heilige kast waarin de tora-rollen worden bewaard en die altijd naar de kant van Jeruzalem is gericht; gemaakt door de schrijnwerker Moritz Meijer.
9. Mij onbekend.
10. CASH - Comité Actie Synagogaal Herstel.
11. Bedoeld wordt hier het volk Israël.
12. De herinwijding van de sjoel, gerestaureerd onder leiding van de Amsterdamse architect J.S. Baars vond plaats op 10 december 1950.

Joden in Arnhem in de 18de eeuw: frivole avances en andere problemen

door Menno Potjer

Al in de 18de eeuw waren er genoeg joden in Arnhem om een plaats in te ruimen 'voor het exerceren der Joodse godsdienst'. Aan die plaats en het joodse leven hier ter stede in die eeuw en de volgende heeft N. Mayer-Hirsch eerst een serie artikelen gewijd, verschenen in de jaargangen 1986 tot 1988 van *Arnhem de Genoeglijkste*, daarna herhaald en uitgebreid in een klein boekje¹. Zij sprak daarbij herhaaldelijk de wens uit dat andere onderzoekers haar gegevens op hun beurt zouden aanvullen met nieuwe vondsten. Gedeeltelijk gebeurde dat al in de inleiding die A. Tielen schreef bij zijn *Voorlopige Inventarisatie van het Archief der Nederlands-Israëliësche hoofdsynagoge te Arnhem*². Een volgend steentje wordt nu in dit artikel aangedragen. Nog niet het laatste, want in de raadsignaten en commissieboeken is vast nog wel meer te vinden.

Een aantal van mijn nieuwe gegevens komt uit een bron waar men niet zo gauw enige informatie over joods leven zou verwachten, namelijk de *Rekeningenboeken van de Hervormde Diaconie*. Verder wil ik wat meer vertellen over de beroepen die joden destijds uitoefenden, hun huisvesting en hun onderlinge ruzies, geput uit de bewaarde recht-bankdossiers en boedelinventarissen. Deze laatste bevatten soms veel meer dan alleen maar boedels, men vindt er ook vaak allerlei familiepapieren in.

Ook kunnen enige recent verschenen genealogische studies met nieuwe feiten worden verrijkt. Die zijn in de noten opgenomen, evenals materiaal voor andere genealogen, waardoor het notenapparaat nogal omvangrijk werd³.

Joods kerkelijk leven

De eerste 'kerk' der joden was ondergebracht in een van de drie huizen van Samuel Pallache alias van der Zee bij de St.-Janspoort⁴. In 1728, vlak voordat deze huizen verkocht zouden worden, ging de kerk naar het huis van Jacob Ezechiël Cohen. Dit hield ook een verandering van rite in. Pallache had de Portugese rite gevolgd, maar Cohen koos voor de Hoogduitse variant. Onenigheid hierover onder de meer dan tien mannelijke leden van de gemeente bracht beide heren bij de magistraat, die besloot dat de huiseigenaar het laatste woord in deze zaak moest hebben en anderen eventueel de toegang mocht weigeren. Ik heb niet kunnen achterhalen welk huis Cohen toen binnen de stad bewoonde, mogelijk huurde hij toen al een ruimte in de St.-Catherinae Doelen⁵.

In 1736 sloot of vernieuwde Cohen een huurcontract expliciet voor zijn kerk in de St.-Catherine Doelen, met medewerking van Moses Ephraim. Sekle Prins werkte tegen en werd de toegang ontzegd. Vanwege een huurschuld van een jaar werd in 1747 dit contract opgezegd en vond men een onderkomen in een nieuwe behuizing van Cohen, of eigenlijk van zijn onmondige kleindochter Lea, van wie hij de voogd was. In 1746 was

Cohen namelijk zo goed als failliet gegaan; als gevolg hiervan was hij, met zijn zoon Salomon en diens eega Rebecca Italiaander, bij zijn dochter Rachel ingetrokken, die sinds 1743 weduwe was van Benjamin Italiaander Mordechai; in 1745 was zij hertrouwd. Dit huis lag aan de zuidkant van de Roggestraat en heet in de bronnen De Beer of ook wel De Vergulde Beer⁶.

Na het overlijden van Jacob in 1763 ontstonden er opnieuw enige 'differenten' en zochten de drie toenmalige kerkbestuurders naar een meer neutrale plaats. Die werd pas gerealiseerd na het overlijden van Jacobs zoon Salomon in 1768; het jaar daarna namelijk huurde de joodse gemeente een ruimte aan de Nieuwe Walstraat. In 1782 verhuisde men naar een vertrek in een huis op de hoek van de Velperpoortmuur en de Roggestraat, verdacht dicht bij de 'kerk' van 1747-1768⁷. In 1798 kocht men zelf een gebouw, aan de Kerkstraat hoek Bentincksteeg, met de twee belendende huizen. Daar zou men ruim 50 jaar lang blijven.

Uit de boedelinventaris van het grote huis De Vergulde Beer, opgemaakt na het overlijden van Salomon Cohen Jacobs op verzoek van diens schuldeisers, blijkt wat er in de 'kerk' en de rabbikamer was te vinden, naast de tien andere kamers die dit huis telde. De inventaris meldt dat er een kast voor Moses' boeken stond en een map van Moses Bock lag⁸. Voorts zes gebedenboeken, vier koperen kronen met de inscriptie Jacob Ezechiël Cohen en zeven houten losse banken, vier lessenaars, acht banken met de lessenaar eraan vast en soms met laden en zes hangende lessenaars. In welke ruimte de 104 aangetroffen boeken stonden, heeft de klerk niet gespecificeerd, wel noteerde hij hun titels, die zeer divers van aard zijn.

In de rabbikamer vond de deurwaarder 224 carotten tabak en wat keukengerei en meubilair. De tabak zal wel hier opgeslagen zijn wegens ruimtegebrek in het pakhuis en de tabakspinnerij die bij dit huis hoorden. De rabbi voor wie de kamer bestemd was, Leon Salomons, was een van de twintig schuldeisers. Hij was door Salomon Cohen Jacobs in 1763 ingehuurd voor 100 gulden per jaar en vrije kost en inwoning, maar geld had hij nog niet ontvangen. Opvallend is dat Salomon persoonlijk de rabbi betaalde. Vanaf 1765 was er immers een officieel kerkbestuur, met naast deze Salomon nog Salomon Jacob Hanau en Moses Bock als leden⁹. Daarnaast zijn er nog dertien gezinshoofden die een financiële bijdrage leverden. Dit bestuur stelde een reglement op waarin we onder andere lezen dat er een voorlezer en een 'snijder der beesten' benoemd moeten worden, dus een ritueel slachter.

Het is niet duidelijk of beide functionarissen in dat jaar al aanwezig waren. Van een voorzanger horen we voor het eerst in 1745. Dat is dan Jacob Levi, wiens vader voorzanger was in Amsterdam. Levi tekende als getuige bij het huwelijk van Moses Gompers Levi met Rachel Cohen Jacobs. Een andere voorzanger is Salomon Abraham van Lohrhaupten geweest, die in 1779 ten behoeve van het Hof van Gelre twee Hebreeuwse liefdesbrieven (waarover meer in een ander artikel) in het Nederlands vertaalde. In 1798 woonde hij volgens *de Zielenlijst* nog met acht huisgenoten in wijk A. In de volkstelling van 1809 ontbreekt hij echter¹⁰.

Wat de slager betreft, Jacobs zoon Salomon kocht nog vlees dat niet ritueel geslacht

was, maar soms kocht hij ook op afbetaling een levend slachtbeest, bij Klaas Verburgt, wiens weduwe daarvoor 120 gulden opeiste in 1768. Afgaande op zijn naam was dit geen joodse slager. Een andere schuldeiser van Salomon in 1768 was de timmerman die 'een loverhutte' voor hem had gemaakt. De eerste joodse slager die wij tot dusverre aantreffen was Salomon Levi. Zijn schamele bezittingen werden in 1788 op verzoek van de hopman van het Oeverstraatvendel geveild, de opbrengst was 35-9. Uit de vendulijst blijkt zijn beroep: er zijn vleesblokken, ijzeren haken en een slachtbank. Hij had een huisje met een toonbank in de Rijnstraat gehuurd¹¹.

In 1693 had de magistraat nog nadrukkelijk verboden dat joden in deze stad zich als slager zouden vestigen, ze mochten ook geen burgerrecht verkrijgen. Wanneer dit is ingetrokken, is mij niet bekend. Al in 1714 werd Jozua Henriques Joode toegestaan een eed voor de rechtbank af te leggen, de rechterhand op de wet des Heeren, 'hebbende sijnen hoet op het hoofd'¹². In 1718 verkreeg bij hoge uitzondering Jacob Ez. Cohen het burgerrecht. Vanaf 1737 mochten alle niet-Hervormden, dus ook joden, het kleinburgerrecht kopen voor 211 gulden, bijna vijf keer zo veel als een Hervormde betalen moest. De Arnhemse joden hebben hier geen gebruik van gemaakt¹³. Vanaf wanneer koosjere slagers zich in de stad mochten vestigen heb ik niet gevonden.

Terug naar het kerkbestuur. Omdat Salomon Cohen Jacobs is overleden en Hanau en Bock zijn vertrokken, vraagt Isac Stern in 1778 aan de burgemeesters (!) nog twee andere kerkregenten aan te stellen. Dat worden Jacob Heijmans en Isac Prins.

In 1798 vormen Isac Benedictus Fles, Ephraim Tiel en Liepman Isac Prins junior het kerkbestuur dat de zojuist genoemde *Zielenlijst* opgesteld heeft, die mede-ondertekend werd door de kerkmeesters Marcus Hartog en Philip Nathan Levi. De lijst telt 22 gezinshoofden en 8 vrijgezellen, in totaal 138 zielen.

Vermeldenswaard is nog dat er in 1787 al een joodse school bestaat, waarover de bron verder geen enkele bijzonderheid geeft¹⁴.

Bedelaars

De eerste vermelding van een jood in een diaconaal *Rekeningenboek* dateert uit 1651. Men geeft dan reisgeld aan een anonieme jodin die In De Vijf Ringen vertoeft, 3-10. Vanwaar, waarheen, staat er helaas niet bij. Een vluchteling uit Polen? Of een Amsterdamse op weg naar Frankfurt? Alles zou kunnen. De diakenen gaven in de 17de eeuw heel vaak reisgeld aan passanten, deels uit naastenliefde, deels om ze weg te krijgen, maar dit is de enige keer tot 1795 dat ze het aan een gewone jood gegeven hebben. In de 18de eeuw wordt nog wel een paar keer reisgeld gegeven aan een jood die zich tot het christendom heeft bekeerd, zoals Christiaan (!) Meier, die in 1714 een rijksdaalder kreeg, maar daar blijft het dan ook bij.

In de 18de eeuw zijn de meeste onvermogenende joodse passanten verdachte figuren, vagebonden, bedelaars, schooiers, van wie er dan ook ettelijke in het schependom van Arnhem en trouwens ook elders in Gelderland voor het gerecht komen. Uit 1738 is een proces bewaard tegen twee Duitse joden die beweerden dat ze kooplieden op doorreis waren, maar verdacht werden van winkeldiefstal. Het blijkt dan dat zij in Arnhem Ben-

edictus Moses (50 jaar), Levi Jacobs (30 jaar) en Mintje Arents (lees Arons, 66 jaar) hebben ontmoet en bij Benedictus gelogeed hebben. In hetzelfde jaar worden twee jodinnen van wie de beide echtgenoten in het Tuchthuis zitten voor de rechtbank gedaagd, verdacht van diefstal bij Mintje thuis of In De Harp waar zij werkte. Bij deze gelegenheid zegt zij 64 jaar oud te zijn, dus verjongingskuren bestonden toen ook al. Beide processen bevestigen dat er toen al een kleine joodse gemeenschap in deze stad was, zoals al bleek uit de aanwezigheid van een 'kerk'¹⁵.

Bankiers

De tweede diaconale vermelding betreft een financiële transactie. In 1658 verkoopt de boekhouder 'quaet geld' aan Mozes en Jonas de Joode. Kwaad geld zijn muntstukken die te licht van gewicht zijn of die niet meer gangbaar zijn, maar nog wel een zekere waarde hebben. Of deze heren in Arnhem woonden, staat er helaas niet bij. In Rhenen woonde toen al een joodse 'tafelhouder', dat is iemand die een Bank van Lening beheert, Abraham de Joode. En in Buren, later in Tiel, bekleedde Moses Ephraim vanaf 1646 die functie, opgevolgd door zijn zoon Ephraim Moses en kleinzoon Salomon Ephraim. Zoals bekend legden nogal wat joden zich toen en later toe op het financieringswezen, omdat ze uitgesloten waren van een aantal beroepen en ambachten. Helaas noteerden de diaconale boekhouders na 1658 zelden meer bij wie ze hun kwaad geld wisselden. In 1697 volstaat men met de notitie dat het aan 'de Jood' verkocht is. Blijkbaar wist iedereen wie dat was¹⁶.

In 1735 en 1736 ontvangt de diaconie het overschot van de panden van de Bank van Lening uit handen 'van de jood Coheijn', ongeveer 30 gulden, daarna is aan deze jarenlange gewoonte een eind aan gekomen. Tot 1734 was de Arnhemse Bank van Lening in niet-joodse handen, laatstelijk van Van Wijngaarden en Johan de Mayne. Dat jaar pachtte Jacob Ez. Cohen deze bank voor 1295 gulden per jaar van de burgemeesters, voor een periode van 12 jaar, dus dik 15.000 gulden. Hiermee had hij te hoog gegrepen, zijn schulden stapelden zich op. In 1745 verkocht hij dan ook het pandrecht aan Benedictus Gompers Levi en Moses Gompers Levi, die pas een jaar later het beheer overnamen. Uit de processen die zij tegen elkaar en hun voorganger voerden blijkt dat Benedictus toen reeds de Bank van Lening in Nijmegen beheerde en dat hij de pandrechten van de halve Bank voor 11.247 gulden en 8 stuivers had gekocht van Jacob, een forse verhoging vergeleken met 1734. De andere helft van de bank had Moses gekregen als een bruidsschat omdat hij in 1745 Rachel Cohen Jacobs had gehuwd; zoals reeds vermeld was dat haar tweede huwelijk. Moses legde zich vooral toe op de boekhouding en deed ruim een jaar later zijn aandeel al over aan Benedictus voor 9486 gulden, een flink verlies dus¹⁷. Als bruidsschat werd het echtpaar naast de halve bank een aantal diamanten sieraden beloofd, maar die verpandde vader Jacob kort daarna in Amsterdam vanwege zijn acute geldnood; dat was een van de redenen dat Moses en Rachel daarna tegen hem gingen procederen.

De erven van Benedictus verkopen in 1755, een jaar na de dood van hun vader, hun octrooi aan Aron Hanau, die op zijn beurt de Bank in 1757 aan de weduwe Bock en haar zoon Moses overdraagt. Moses Bock was in 1760 op zijn joods en in 1763 voor de magistraat gehuwd met Rebecca Cohen Jacobs. Een van de dingen die hij deed was beslag

leggen op de bezittingen van Philip Benedictus Gompers vanwege een schuld van 213-12. Tot die bezittingen behoorde ook Philips claim op een waarborgsom van 20.200 gulden, voortkomende uit een betwiste aankoop van 69 schepen die de Engelsen als schipbrug bij Wezel hadden gebruikt in de Zevenjarige Oorlog en die vervolgens door de Fransen was buitgemaakt en verkocht¹⁸.

Moses Bocks (directe?) opvolger was Isac Stern. In de huizennummering van 1787 is hij een van de weinigen van wie het beroep wordt vermeld: lommerhouder, hij woont dan op nr. 498. Hij wordt voor het eerst vermeld in 1762, als hij 52 gulden opeist van Eleazer Levi, de knecht van Moses Gompers Levi, die op kamer woont bij 'een seekere Jood in de Oeverstraat'¹⁹. Wanneer Stern precies bankier is geworden, heb ik niet achterhaald. Isac Stern was in 1777 officieel gehuwd met Suzanne Bock. Familierelaties spelen dus een belangrijke rol bij de opvolging, hoewel het steeds om een verpachte Bank ging. Dit is niet uitzonderlijk, bijvoorbeeld bij de grote Betuwse pachtboeren zien we het verschijnsel van erfopvolging ook.

Wezenzorg

De derde vermelding uit de kring der diakenen, dit keer uit hun *Resolutieboek*, stamt uit 1705. De diaconie heeft zich dan ontfermd over een joodse jongen, Judick Moses, kennelijk een wees, die als 'houkind' bij een gezin wordt uitbested. Dit is een bijzondere gebeurtenis, want de joodse gemeenschap werd geacht zelf haar eigen hulpbehoevende leden op te vangen. Van deze jongen wordt echter gezegd dat hij genegen zou zijn om christen te worden en dat verandert de zaak. Kerstening van joden kwam wel vaker voor. Heel beroemd werd de christelijke tak van de Ephraim-familie uit Tiel, die naderhand de naam Tilanus aangenomen heeft.

De vierde vermelding, eveneens uit het *Resolutieboek*, kunnen we hiermee in verband brengen. Als in 1723 Moses Salomons Palatie (lees Pallache) in Arnhem overleden is, vraagt de Amsterdamse diaconie of hij nog eigendommen in Arnhem heeft nagelaten, met het oog op de ondersteuning van zijn vrouw en zeven kinderen. Waarom vraagt zij dat? Is Moses soms Hervormd geworden? En wat deed hij in Arnhem? Is hij misschien familie van Samuel Pallache zaliger? Vragen waar zo'n korte mededeling in de bron geen antwoord op geeft.

In 1752 besloten dertien Arnhemse joden hun eigen Sociëteit van Barmhartigheid op te richten en tevens om geld in te zamelen teneinde grond aan te kopen voor een eigen kerkhof. Vastgelegd werd dat er niets beslist mocht worden buiten Jacob Ez. Cohen om, die hier de 'oudste' der gemeente wordt genoemd, dus de leider²⁰.

Neteldoeken en lompen

De vijfde vermelding dateert uit 1732. Dit is de eerste keer dat de diaconie goederen koopt bij een jood. De gelukkige is Moses Ephraim, de man die Cohen in 1736 had gesteund. Het gaat om een kleine aankoop, enige neteldoeken ter waarde van 87 stuivers. Het zou ons op grond van naamsverwantschap absoluut niet verbazen als deze Moses een zoon van de eerder vermelde Ephraim Moses uit Tiel zou zijn, ook al wordt hij door

De Beus niet vermeld onder diens zes zonen, van wie heel opvallend niemand Moses heet²¹. Moses Ephraim kennen we ook uit een proces dat hij in 1738 aanspande tegen Reinier van de Spruiten²². Deze Reinier had de vrouw van Moses in de Bakkerstraat aangepakt, op de grond gegooid en het pakje waarmee ze liep weggegrist en meegenomen. Daar zaten 4½ stuks neteldoek in, ter waarde van 125 gulden, en Reinier meende dat de vrouw daarmee liep te venten en zodoende de regels van het kramersgilde schond. De rechtbank, bestaande uit enige raadsleden en enige voormannen van het kramersgilde, achtte dit venten echter niet bewezen en kende de geëiste schadevergoeding van 125-0 daarom inderdaad toe. Het gevraagde smartengeld van 100 gulden voor het affront en de mishandeling kreeg Moses echter niet, want dit achtte de rechtbank evenmin bewezen.

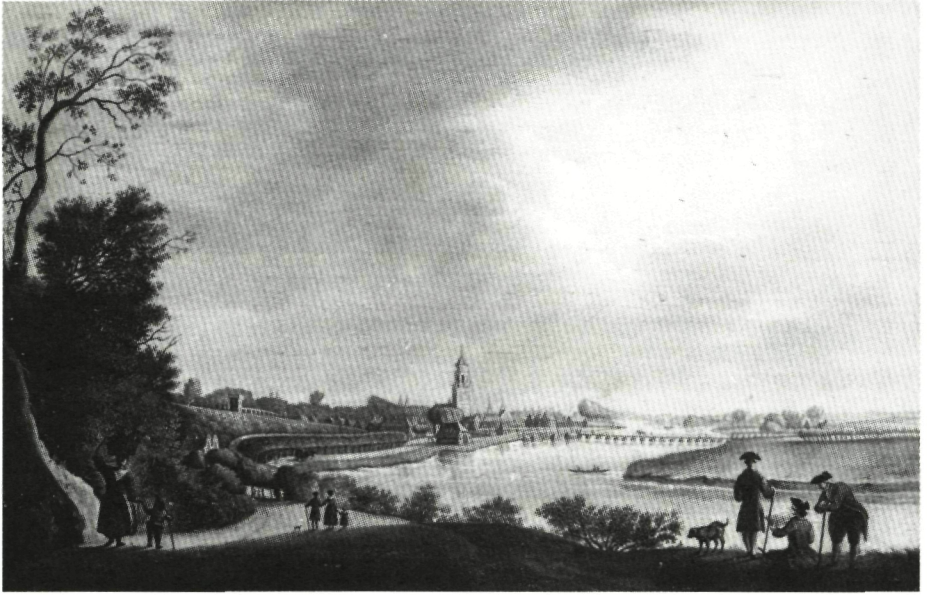
Ook in latere jaren vinden we nog enige vermeldingen van aankopen door de diaconie bij joodse textielhandelaren, te weten Isac Benedictus, rokken, hemden, jakken, oud gemaakt linnen en een keurslijf (1755-1764), Moses Joseph, neusdoeken (1761-1762), E. Levi, rokkenstreep (1762) en Levi Nathan, een pak kleren (1770). Hoewel het steeds om kleine bedragen gaat, vaak eenmalig, bewijst het toch dat de diaconie niet strikt eenkennig was met haar inkoopbeleid; belangrijker voor haar was de vraag of de prijzen laag genoeg waren. En kennelijk overtrad de diaconie hiermee niet de gildebepalingen.

De gilden bleven alert. In 1766 deden de guardianen van het kleermakersgilde een inval in het huis van de weduwe van Isac Philip Nathan aan de Oeverstraat en namen zeven nieuwe kledingstukken mee, die ze bij de Bank van Lening inwisselden voor geld en een lommerdbriefje. De weduwe betoogde voor het gerecht dat wijlen haar echtgenoot, een geboren Arnhemmer (!), een vergunning had voor een uitdragerij van oude kleren en dat deze zeven kledingstukken niet nieuw waren, alleen maar nieuw leken. De tegenpartij bestreed dit uiteraard en merkte ook nog op dat haar zwager 'den Joode Isaac' die Achter het Rodenburg woonde hen eveneens steeds problemen bezorgde, evenals aan de bestuurders van het kramersgilde, want hij verkocht ook nog eens lakense stoffen per el²³. Blijkens de belastingcedule van 1749 was deze zwager Isac Benedictus, die met Philip Nathan en hun beider vrouwen Achter Het Roodenburg woonde, nr. 139 van het Turfstraatvendel, beroep 'Joodse'. Het echtpaar Philip Nathan woonde volgens deze cedula op de Oeverstraat 59; zijn beroep was geen Joode, maar uitdrager, inderdaad.

Tabaksfabriek en tabakshandel

We verlaten nu de diaconieboeken die verder niets meer te bieden hebben, omdat men toen ook al geen tabak verstrekte aan behoeftigen. In andere bronnen vonden we over die tabak wel gegevens, die de hoofdrolspelers in de joodse gemeente tot 1768 meer gezicht geven.

In 1677 was er nog maar één grote tabakspinnerij buiten Amsterdam en die bevond zich te Arnhem, opgericht door de Duitse Lutheranen Johan Michiel Bock. Omdat men buiten Amsterdam goedkoper kon produceren, volgden er later meer. In 1705 vroegen Samuel en Isac Pallache, zich noemende Van der Zee, vergunning aan het stadsbestuur om ook een spinnerij op te richten, waarin zowel joden als christenen zouden werken²⁴. Omdat tabak in de Middeleeuwen nog niet bekend was in Europa, waren er ook geen tabaksgilden met belemmerende bepalingen, dus was dit een ambacht dat aan joden wel

Derk Jan van Elten, Gezicht op Arnhem vanuit het westen, 1782. Op de noordelijke Rijnsoever is, vlak vóór de stad, een tabaksschuur te zien. Collectie Historisch Museum Arnhem

toegestaan was. We zeiden al dat beide broers drie huizen bij de St.-Janspoort bezaten. Een daarvan herbergde de Bank van Lening. Het ging later niet meer zo goed met ze, in 1729 werden hun 'desolate' (verlaten) huizen op decreet van de Raadkamer verkocht aan Arent Roelofs, Derk Sam bakker en aan Abraham Samuels Pallache alias Van der Zee, die zijn huis meteen weer doorverkocht²⁵.

Jacob Ez. Cohen en zijn zoon Salomon zaten aanvankelijk ook in de tabakshandel en na de debacle met de Bank opnieuw. In 1725 had deze Cohen een huis, hofstede en land bij het St.-Anthonis Gasthuis gekocht, aan de Velperweg, buiten de stad. In 1747 had hij dit huis, De Hoppewagen, met Jeronimus' schuur, aan Benedictus Gompers Levi moeten verkopen. Omdat deze op zijn beurt in gebreke bleef een schuld aan Cohen te betalen, liet deze er beslag op leggen in 1751. Uiteindelijk werd het door de magistraat publiek geveild in 1758. Daarna bleef het 50 jaar in bezit van de families Van Bemmelen en Van Ommeren. Daarnaast had Jacob in 1738 een stuk tabaksland in pacht²⁶. Zij lieten dus ook zelf tabak verbouwen, zoals ook blijkt uit een proces aangespannen door de waagmeester Willem Beumer, die in 1749 van beide heren 305 gulden achterstallig weggeld eiste over het jaar 1747. In een tweede proces eiste een volgende pachter van de tabakswaag, Lucas Hackfort, 940 gulden. In een derde proces uit 1759 komen we Abraham Emmanuel tegen, die blijkens de cedula van 1749 met zijn vrouw op nr. 135 van het Rijnstraatvendel woonde, Op De Beek. Dit keer is Salomon Cohen de eiser, hij

claimt 200 gulden, maar Abraham wil in een tegenproces eerst zijn schapenmest en tabakleveranties betaald hebben door Cohen. Overigens is Abraham zo arm dat hij de Hoge Bank om een advocaat pro Deo vraagt en die ook krijgt²⁷.

Jacob had in 1747 een nieuw begin gemaakt, door een spinnerij op te richten in De Vergulde Beer, met aanzienlijke steun van zijn schoonzoon Benjamin Cohen uit Amersfoort, in ruil voor diens aandeel in de financiering. Benjamin leverde ook de spinmachines en de tabakspersen. Salomon hernieuwde dit contract met zijn zwager na de dood van zijn vader in 1763. Uit zijn nagelaten papieren blijkt dat de omzet kon oplopen tot 64.672 gulden en dat men exporteerde tot aan Dantzig toe²⁸.

De grote kooplieden Jonas en Benjamin Cohen schakelden hun Arnhemse neef wel vaker in. Wie in tabak doet, kan ook wel in hooi handelen. In 1761 hadden beide Amersfoorters een contract met de Franse Kroon gesloten om het leger te Wezel te bevoorraden met minstens 80 gekoppelde schepen met hooi. Er was haast bij, de schippers mochten niet wachten op een gunstige wind, ze moesten maar jagen met paarden, dan konden ze er in twintig dagen zijn. Voor het transport kregen zij vijf gulden per 1000 pond hooi, dat was per schip tien tot zestien gulden per dag en zij kregen een verzekering tegen mogelijke oorlogsschade. Vijf schippers onder leiding van de Arnhemmer Albert Sukkel meerden echter af bij Meinerswijk, expres daar, want als vrije heerlijkheid viel dit niet onder het gerecht van Arnhem. Zij waren ontevreden over hun vrachtpapieren en het uitbetaalde liggeld. Salomon wendde zich daarop tot de Landdag in Nijmegen, geruggensteund door een brief van de graaf d'Affry, de Franse gezant in Den Haag. Afloop onbekend²⁹.

Een stoet van bruidsparen

Normaal was om in de publieke kerk te trouwen. Voor mensen die daarvan geen lidmaat waren, bestond de mogelijkheid om voor de schepenen te huwen. Die moeite nam men echter alleen als er iets te vererven viel. Dat was waarschijnlijk het geval met een dochter van Philip Nathan Prins, die in december 1734 de bemiddeling van Cohen verzocht om de drie proclamaties van stadhuiswege aan te vragen, nodig voor haar huwelijk met een Amsterdammer, dat waarschijnlijk ook in Amsterdam gesloten is³⁰. Bij de papieren die Jacob en Salomon Cohen nalieten in 1768 was ook een aantal huwelijksvoorwaarden van 'kerkelijk' gesloten huwelijken, zoals die van Isac Fles.

In Arnhem zelf lieten tot 1740 alleen Rachel Cohen Jacobs (1733) en Salomon Cohen Jacobs (1737) hun huwelijk registreren. In de jaren 1740-1762 hebben de schepenen geen enkel huwelijk opgetekend, hoewel de Cohens toen ook nog twee bruiloften hebben gekend. In 1763 volgt dan de registratie van het drie jaar oude huwelijk van Moses Bock met Rebecca Cohen Jacobs. De moeder van de bruidegom, Geulia Ephraim, weduwe van Isac Bock, en de vader van de bruid hebben hun toestemming gegeven.

In januari 1777 verschijnen maar liefst zes joodse echtparen voor de schepenen, in maart gevolgd door een zevende. De reden hiervan is dat de Staten van Gelre in november 1776 een plakkaat hebben uitgevaardigd dat voortaan alle joodse huwelijken, ook de bestaande, binnen twee maanden bij de overheid geregistreerd moesten worden. De ordonnantie uit 1660 die christenen verbood om met 'Jooden, Mahumetanen of Heyde-

nen' te huwen bleef overigens gewoon gehandhaafd³¹. We zijn dergelijke gemengde huwelijken inderdaad in de bronnen voor 1795 niet tegengekomen.

Rust vind je niet in de kerk, maar op het kerkhof

Cohen had dus vanaf 1728 een machtige positie in de 'kerk'. Zijn conflicten met andere gelovigen in 1728 en 1736 werden reeds genoemd. Hij nam, positief uitgedrukt, zijn taak uiterst serieus, anderen zouden zeggen dat hij die positie wel eens misbruikte. Een van die anderen is stadsdokter Levi Heijmans. Het *Commissieboek* maakt in september 1734 melding van zijn aanvraag om te mogen praktiseren in Arnhem. Al een jaar later vraagt Heijmans de overheid (!) te bevorderen dat de 'ouderling' (dat zal dus Cohen zijn) en de penningmeester van de joodse kerk zijn lessenaartje aldaar vredig laten staan, zodat hij hem kan blijven gebruiken³².

Grote ophef veroorzaakt een zaak uit 1749. Benedictus Gompers Levi laat dan aan minstens tien andere joden, onder wie enige aangetrouwde familieleden van Cohen, een brief lezen die zogenaamd is geschreven door de rabbi van Metz, waarin deze Jacob Cohen kenschetst als een 'godslouchenaar, atheïst, die buyten de wet van den Talmud ging' enzovoorts, en hem in de kerkelijke ban doet. Cohen roept de hulp in van de parnassijns te Amsterdam, die van de rabbi uit Metz te horen krijgen dat deze een dergelijke brief nooit geschreven heeft. De parnassijns dreigen dan ook iedereen in de kerkelijke ban te doen die het waagt deze 'libelle' (smaadschrift) te verspreiden. Cohen eist daarna voor het gerecht een boete van maar liefst 6000 zilveren dukaten vanwege deze wrede belediging ('atroce injurie'). Het is inderdaad wel heel grof geschut dat Benedictus hier heeft aangewend, waarschijnlijk verband houdend met de hangende zakelijke processen tussen beiden. De advocaat van Benedictus probeert de 'frivole actie' van Cohen, dus diens aanklacht, vooral te bestrijden met juridische scherpslijperijen, zoals de vraag of een Nijmegenaar wel voor een Arnhemse rechtbank gedaagd mag worden. Vonnis onbekend³³.

Een volgende affaire speelt zich af in 1756. Samuel Levi, die in 1755 met Salomon Cohen Jacobs bij de overheid een plaats voor een joodse begraafplaats had aangevraagd waarvoor men sinds 1752 spaarde, kreeg in augustus met Salomons vader ruzie over zijn zitplaats in de sjoel. Samuel beklagde zich bij de magistraat dat Cohen hem de toegang tot de kerk geweigerd had, hoewel hij zelf een sleutel van zijn bank had. Deze Levi werd acht weken later uit de stad verbannen. Zijn misdrijf noemt de klerk niet; waarschijnlijk staat het wel in verband met de geweigerde toegang tot de sjoel. In andere bronnen vindt men hierover slechts suggestieve zinspelingen van de hand van Jacob Cohen, waarbij niet steeds duidelijk is of hij het heeft over Samuel Levi of over zijn schoonzoon Moses, die een opvliegend karakter heeft en op het punt van scheiden staat; hij heeft al een eigen kamer elders in de stad. De opsteller van de aanklacht noemt de boosdoeners namelijk niet met name maar 'N.N.' De ene N.N. heeft, nota bene tijdens de kerkdienst, ruzie gemaakt met de andere N.N. en er is een N.N. die zijn vrouw heeft verlaten. Dat Cohen het met beide personen moeilijk had, is wel duidelijk: in juni nog hadden alleen zij beiden, toen gezamenlijk, geprotesteerd tegen onderdelen van het in die maand opgestelde

reglement voor het kerkhof³⁴. Blijkens een advocatenrekening uit de boedel van Moses G. Levi is Moses uiteindelijk tot een schikking gekomen met Samuel Levi.

Na het overlijden van Jacob en Salomon Cohen horen we niet meer van problemen. De rust was weergekeerd.

'Frivole avances': discriminatie of niet?

De onderlinge verhoudingen liet dus bij de joden wel eens iets zo niet veel te wensen over, maar hoe zat het met de verhouding tussen joden en christenen? Daarover geven de bronnen niet veel informatie, maar wat ze prijs geven is wel illustratief en volgt hier nu.

Levi Nathan zat in 1776 in de paardenhandel. Wist hij dat het paard dat hij aan Willem van 't Brakel van De Vergulde Roskam had geleverd een kwade droes had? Zijn advocaat meent van niet, want Levi woont al 36 jaar (!) in deze stad zonder ooit iemand benadeeld te hebben. Bovendien verhuurde de waard van De Rode Haan, Jan van de Broek, dit paard met een chaise enige dagen later aan dr. Goedhart voor een rit naar Bommel en dat ging nog uitstekend³⁵. Levi's advocaat geeft een prachtig staaltje Verlichtingsdenken weer als hij zegt de aantijging van de aanklager, dat Levi het voorbeeld van velen zijner natie volgde door onwaarheden te debiteren over zijn handelswaar, voor 'eene frivole avance' te houden, dus een lichtzinnige voorstelling van zaken, immers, leugenaars vind je bij alle godsdiensten!

Nog geen twintig jaar later probeert de advocaat van ene Karel Koster een zaak over verlopen maar toch verkochte loterijbriefjes te winnen met onder andere als argument dat zijn cliënt een gezeten ordentelijk burger van deze stad is, te goeder naam en faam bekend, terwijl de koper Ephraim Tiel een 'gemenen landlopende Jood' is. Helaas is de repliek van Ephraims advocaat niet in het dossier bewaard³⁶. Omdat Ephraim gewoon een huis bezat in Arnhem, moet de advocaat klakkeloos hebben ingespeeld op een bestaand stereotiep beeld van joden.

Met een ander vooroordeel kreeg een zoon van Levi Nathan te maken. Deze Abraham Levi zat op de stoep van zijn broer Nathan Levi op de Oeverstraat toen het 17-jarig buurmeisje Helena langskwam, een dochter van de chirurgijn majoor Arends. Abraham greep haar bij haar arm en vroeg: 'Wat kost dat goed?' 't Is al betaald', snibde het meisje en ging naar binnen. Maar de overbuurvrouw meende dat Abraham haar wilde aanranden en kwam erop af om Abraham een paar flinke meppen te verkopen³⁷. Abraham eiste voor dit affront en de mishandeling honderd zilveren ducats. Uitspraak onbekend.

Misschien zat deze Abraham ook in de textiel, omdat hij zo'n vraag stelde, in elk geval leurde hij later met loterijbriefjes. Hij voerde hierover namelijk drie processen, in de jaren 1803, 1804 en 1810, tegen dokter Moll, David Hertz en Abraham Meijer³⁸. Op het eind der 18de en begin 19de eeuw hielden veel joden zich bezig met de verkoop van loterijbriefjes van de overheid.

Opvallend is dat in deze processen het woord 'smous' niet voorkomt, terwijl dat toch een zeer gangbaar scheldwoord was in de 18de eeuw. In de processen tegen joodse vagebonden treft men het wel regelmatig aan.

Met de noorderzon vertrokken

Met de Cohens ging het dus niet altijd even voorspoedig. Ook andere joden ging het niet steeds naar den vleze. Van sommigen weten we niet meer dan dat ze vertrokken zijn. Uit de nagelaten boedels is hun beroep niet eens te achterhalen.

In 1756 bijvoorbeeld vertrok Jacob Levi in diepe stilte, midden in de nacht, omdat hij bankroet was. De kolonel van het Oeverstraatvendel liet daarop zijn huisdeur openbreken en twee volgepakte kisten verzegelen en door twee stadsboden bewaken totdat de burgemeesters curatoren hadden aangesteld. Zijn boedel werd geïnventariseerd en geveild voor 2186-3, dat was nog geen 8% van zijn uitstaande schulden. De deurwaarder noteerde onder andere dat hij een zoon van Nathan Levi was, vrouw en kind had, een huis in de Rijnstraat had gehuurd en 30 Hebreeuwse boeken bezat³⁹.

In 1770 heeft 'de Jood' Jacob Heijmans zijn huis verlaten met achterlating van een zeer schamele inboedel.

Ook de boedel van Levi Meijer, op verzoek van Aron Levi de Haas in 1789 geconfisqueerd, stelde niets voor⁴⁰.

Joden onder elkaar: inwonende knechten, huurders en huiseigenaren

Joden hadden zoals gezegd vaak ruzie met elkaar, tot voor de rechtbank, maar ze hielden elkaar ook vaak, bijvoorbeeld met werkverschaffing in de tabak en met huisvesting. Het een noch het ander hoeft te verbazen.

Van knechten horen we alleen maar wanneer ze bij een deurwaardersbeslag nog achterstallig loon opeisen: Nathan Eleazer bij Jacob Levi in 1756, Eleazar Levi bij Moses Gompers Levi in 1762 en Isac Moses Prins bij Salomon Cohen Jacobs in 1768.

In 1715 stierf in een van de huizen van de weduwe van Samuel van der Zee een Jacob Cohen, die daar enige kamers had gehuurd. Misschien familie van Samuels eerste vrouw, Esther Cohen. De stadsmagistraat liet daarop zijn boedel inventariseren. Hij blijkt redelijk welgesteld, hij heeft bijvoorbeeld zijn portret laten schilderen en indertijd aan Samuel geschonken. Maar wat vooral opvalt is zijn enorme boekenschat, meer dan 500 titels van zeer uiteenlopende aard, de jongste twee uit 1706 en 1709, waaronder slechts een paar Hebreeuwse titels. Ik vermoed op grond hiervan dat hij tweede-hands-boekenverkooper was⁴¹.

Overigens huurden joodse alleenstaanden ook wel eens een kamer bij een niet-jood, zoals Barend Marcus en Levi Jacobs in 1749 deden bij de soldatenweduwe Eckbest in de Varkensstraat.

Eigen huizenbezit is tot 1775 vrij zeldzaam. Naast Samuel en Isac van der Zee, Benjamin Italiaander en Jacob Cohen kan nog het echtpaar Philip Nathan Prins x Judith Isaacs genoemd worden, dat in 1750 een huis met drie woningen Achter Rodenburg gekocht heeft. Nadat Judith hertrouwd was met Isac Philips Nathan kochten zij een huis aan de Oeverstraat; haar dochter Clara Nathans x Isac Benedictus Cohen erfde haar vaders huis⁴².

In de periode 1775 tot 1790 vinden we nog eens vijf joodse huiseigenaren en na 1795 nog meer. Een overzicht hiervan, gekoppeld aan de resultaten van de volkstellingen

vanaf 1787, hopen we in een van de volgende nummers van dit tijdschrift te kunnen publiceren.

Conclusie

De invloed van de overheid, in dit geval niet op de publieke kerk maar op het joodse kerkelijke leven, en dan niet zozeer het feit dat men een vergunning moest aanvragen, maar dat men zelfs hulp inriep bij ruzies over een lessenaartje, dat is wat een 21ste eeuw het meest frappeert. De overheid hield rekening met hun godsdienstige gevoelens, zij gaf bijvoorbeeld de lommerdhouders toestemming op sabbath gesloten te zijn. De belangrijke rol van diverse bankiers in de kerkbesturen verbaast minder. Dat er in een kleine gemeente van meestal een kleine twintig families regelmatig 'differenten' waren is een indruk die door de eenzijdigheid der bronnen wordt bepaald; in een eeuw tijd zijn er ongeveer zes conflicten geweest, waarvan sommige niet meer dan een storm in een glas water. Onderlinge zakelijke ruzies kwamen vaker voor.

Op economisch gebied valt niet alleen de door de gilden beperkte beroepskeuze op, maar ook dat de handelaren zich niet specialiseerden in slechts een branche. De Cohens doen naast de tabak (handel, verbouw en spinnerij) ook aan bankieren en oorlogsleveranties en ook anderen combineren de tabakshandel met bijvoorbeeld handel in textielwaren⁴³.

De joden woonden niet apart of dicht bij elkaar. Zij huwden nog alleen onderling. Afgezien van de gildebepalingen merken we weinig discriminatie van de kant der burgers tegenover de 'gevestigde' joden, hun aantal was ook niet groot, tussen de tien en twintig families. Alleen de smousen waren verdacht. Maar wat heet 'gevestigd'? Een demograaf zal opvallen dat er veel doorstroming is geweest. Uit de naamlijsten in de voetnoten en de volkstellingen blijkt dat er in deze eeuw zelden een derde generatie in Arnhem is blijven wonen⁴⁴. Pas in de 19de eeuw zal Arnhem iets meer van een blijvende stad voor sommige joodse families worden.

Noten

1. Nechamah Mayer-Hirsch, *Joden te Arnhem, een uniek stukje geschiedenis*, Arnhem 1989. Tenzij anders aangegeven, berusten de gegevens in dit artikel op haar werk, waarbij ik wel een paar minieme correcties heb aangebracht.
2. Uitgave van het Gemeentearchief Arnhem (GA), 1992.
3. Harro de Beus, *350 jaar geschiedenis van het geslacht Ephraim, 1646-1996*, s.l., 1998. Max Wolff, *De nakomelingen van Wolff ben Eleazer en Moshe ben Gompertz Halevi, 1695-1995*, Arnhem 1995. In de meditatieve gedeelten is dit een ontroerend boek, geschreven door een Arnhemmer, met een voorwoord van rabbijn Edward van Volen.
4. In de bronnen spreekt men steeds over de kerk der joden, hun kerkbestuur, hun kerkreglement enzovoorts. Een duidelijke aanpassing aan het begripsvermogen der niet-joden.
5. De gegevens over de eerste kerk komen uit het GA, *Rechterlijk Archief (RA)*, inv. 609, *Varia*, een twintigtal niet nader genummerde documenten.
6. GA, *OAA, Tweede Protocol van het Binnen Ooster Quartier*, inv. 466, fol. 38. Idem, *OAA, Maan-cedulen van de verponding (1795)*, inv. 2920, fol. 159v. Benjamin Italiaander had na zijn huwelijk dit huis en een ander huis in hetzelfde blok in 1734 gekocht van de erven van weduwe Derk

Comans en weduwe Hansen. Cohen verpandde het eerste huis in 1746 als voogd van zijn kleindochter voor 6000 gulden, waarvoor hij speciale toestemming kreeg van de magistraat. Die werkte daar graag aan mee; zij had ook bemiddeld bij de dreiging dat Cohen gegijzeld zou worden door zijn schuldeisers door hen voor te houden dat dit weinig geld zou opleveren en door hen voor te stellen accoord te gaan met de halvering van Cohens schuld, die dan wel betaald zou worden (GA, RA, *Boedels*, inv. 583, nr. 13: bij de papieren van Moses Gompers Levi bevindt zich een copie van het desbetreffende raadsignaat van 28 november 1746). Een derde huis in hetzelfde blok werd pas in 1746 aangekocht door Salomon Cohen Jacobs, als tweede voogd van Lea Italiaander. Bij de publieke veiling in 1769 werden deze huizen verkocht aan E.I. van Ommeren. Volgens de belastingcedule van 1749, die hier makkelijk tot misverstanden leidt, woonde Jacob Ez. Cohen op de 'Weeshuizen', in het 75ste huis van het Ketelstraatvendel, vlak bij de Velperpoortmuur (RAG, *Staten van het Kwartier Veluwe*, inv. 367, microfilm diazo 1130). Dit huis ligt in werkelijkheid in de Roggestraat, een straat die in deze cedula nergens genoemd wordt en die we ergens tussen de Weeshuizen (die laat de klerk lopen van nummer 8 tot 84) moeten inschuiven, want zoveel huizen bezat het Weeshuis nu ook weer niet. Zoon Salomon met eega woonde daar ook. Beiden hebben een kind van boven de 15 jaar; kinderen onder de 15 werden niet meegeteld. Verder woont op dit adres nog een M.G. Levi met zijn vrouw, in wie wij Moses Gompers Levi herkennen, een schoonzoon van Cohen. Twee vrijgezellen vonden hier eveneens onderdak: J.H. Cohen en M. Saalmons (lees Salomons). Opvallend is dat er geen knechten of meiden in het grote huis wonen, terwijl Cohen die daarvoor en daarna wel had. M. Saalmons is misschien Meier Salomons Cohen, de tweede kassier van de Bank (*Varia*, bijlage P). Als beroep wordt van deze acht mensen 'Joodse' aangegeven. Naast M.G. Levi noemt de cedula nog een Gompers zonder voornaam, beroep schrijver bij de Bank van Lening, Ketelstraatvendel nr. 158, wonend in de Koningstraat, geen eega, wel twee kinderen boven de 15 jaar. Op grond van die gezinssamenstelling kan dit onze Moses Gompers Levi niet zijn. In aanmerking zou kunnen komen Marcus Lemans Gompers, kassier in Nijmegen in 1734 en in Arnhem in 1747 (*Varia*, bijlage P), misschien een neef van Meier Benedictus Gompers die in 1741 kassier bij zijn vader in Nijmegen was (RAG, *Hof van Gelre, Civiele processen*, inv. 5795, nr. 4).

7. Volgens L. Slagter, *120 jaar*, een jubileumbijlage bij *Ha-kèsjer*, 22ste jg, 1973, p. 26 (aanwezig in het GA), werd deze aankoop verricht door kerkmeester De Beer. Helaas heb ik zijn bron nog niet kunnen achterhalen, ik vermoed namelijk dat er staat dat de kerkmeester N.N. het huis De Beer gekocht heeft van Van Ommeren. Deze aankoop ontbreekt in het *Tweede Protocol*.
8. GA, RA, *Boedels*, inv. 588, nr. 10. Mozes' boeken zijn de eerste vijf boeken uit het Oude Testament en Moses Bock is een Arnhemse bankier die nog ter sprake zal komen in het vervolg van dit artikel. De inventaris beslaat 29 bladzijden, de deurwaarder was er zeven dagen mee bezig om alles te noteren. Salomons weduwe Rebecca had onverwacht alles achtergelaten zoals het was, onder de hoede van een meid, de rabbi en een knecht en was naar elders vertrokken, met achterlating van twintig onbetaalde rekeningen van leveranciers uit de laatste jaren. Uit de opbrengsten van de openbare vendu konden zij bijna allemaal betaald worden, evenals de deurwaarderskosten en de rechtshulp die de schuldeisers in rekening brachten, gemiddeld 30 gulden per persoon per rechtszaak. Ze had de schuldeisers beter zelf kunnen betalen, dat had 600 gulden gescheeld. Er zijn verschillende bronnen die spreken over de gerechtelijke afwikkeling van de zaken van wijlen haar man. Het beste overzicht biedt de advocaat van Benjamin Cohen (GA, RA, *Lage Bank*, inv. 155 nr. 9). In de bijlagen vindt men een brief van Rebecca, waarin zij zich een diep bedroefde weduwe noemt die zelfs door haar naaste familieleden in de steek wordt gelaten. Het faillissement bijvoorbeeld was aangevraagd door dokter Levi de Wolf uit Nijmegen, een zwager van Moses

Bock, hij was met een zus van Rebecca's man gehuwd. Zij vertrekt daarom naar Amsterdam, waar zij als voogd Isac Lapidoth kiest. Rebecca is overigens al zo vernederlandst dat ze haar zwager uit Amersfoort Benjamin Cohen verzoekt niet meer in het Hebreeuws aan haar te schrijven maar in het Hollands.

9. Bron: *Varia*, zie noot 5. Salomon Jacob Hanau woonde al in 1750 in Arnhem, hij verstreekte toen een medeburger een lening van 100 gulden (GA, RA, *Eerste Protocol Binnen Wester Quartier*, inv. 463, fol. 129v.). In de Salomon Jacobs die in 1748 van schipper Adriaan van Nispen 150 gulden vergoeding vraagt voor 18 schapen, gestikt tijdens het transport van een kudde van 105 schapen, herkennen wij deze Salomon Jacobs, omdat Salomon Cohen Jacobs voor de rechtbank bijna nooit zonder zijn vader optreedt (GA, RA, *Signaten van de Lage bank*, inv. 65, fol. 364-370, 401-409 en 433). De rechtbank wees de eis overigens af. Volgens L. Slagter, a.w., heeft deze Hanau ook tijdelijk de leiding over de Arnhemsche Faiencefabriek gehad, maar volgens Jozeph Michman e.a., *Pinkas*, Amsterdam, 3^e druk 1999, p. 275-277, was dit Jacob Hanau omstreeks 1770.
10. Zie voor 1745: GA, *Boedels*, inv. 583, nr 13, de eerste inventarisatie van de boedel van Moses Gompers Levi in 1756, bevat een kopie van het huwelijkscontract, evenals de *Varia*. De andere getuige hierbij was Meier Salomons Cohen, de kassier. Voor 1779: RAG, *Hof van Gelre, Civiele procesdossiers*, inv. 5902, nr 6. De volkstellingen: GA, OAA, *Verdeling der kerkgebouwen*, daarin de *Zielen lijst der jooden*, inv. 4502 (herfst 1798); de volkstelling van 1809: inv. 1237. Lohrhaupten vertaalde wel vaker Hebreeuwse brieven voor het gerechtshof, bijvoorbeeld in 1798 in de zaak van textielkoopman Marcus Hartog uit Arnhem versus twee Nijmeegse joden (GA, RA, *Lage Bank*, inv. 159 nr 2). Hij wordt voor het laatst vermeld in 1802, als hij Roosje Abraham Cohen assisteert bij het vastleggen van haar testament (GA, RA, *Testamenten*, inv. 493, fol. 65).
11. GA, RA, *Boedels*, inv. 597, nr. 16.
12. GA, OAA, *Eed der Jooden*, inv. 1230. Toen Jacob Ez. Cohen in 1735 deze eed ook aflegde, werd eraan toegevoegd dat hij dit deed 'staende op sijne voeten'. Waarom moest Cohen de eed afleggen? Er zijn twee mogelijkheden: als nieuwe houder van de Bank of als getuige in een mogelijk proces tegen Levi Heijmans.
13. GA, OAA, *Burgerboeken*, inv. 1225, jaar 1737-1793. Slagter echter meent dat de in dit boek genoemde Alexander Daniels (1774), George Heijmans (1781) en Gabriel de Leeuw (1793) joden geweest moeten zijn.
14. GA, OAA, *Handschriften XLVIII*, de nummering der huizen door meester-verver Van Gorcum met het oog op een mogelijke inkwartiering der Pruisen. De joodse school kreeg nummer 987.
15. GA, RA, *Criminele procesdossiers*, inv. 5, nrs. 6 en 8. Voor een opsomming van andere gearresteerde joodse dieven en illegalen, zie Mayer, a.w., p. 5. In het *Register van afgedane processen 1712-1743* (GA, RA, inv. 557) vonden we rond 1730 naast enige reeds bekende namen ook nog Daniël Moses en Philip Cohen genoemd als Arnhemse joden.
16. Misschien 'de jood in Huessen' die in 1698 een gestolen voorwerp als pand accepteerde (GA, RA, *Criminele procesdossiers*, inv. 1, fol. 171).
17. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 256 nr. 5 en inv. 260, nr 37. Afgaande op de namen, zou men kunnen veronderstellen dat deze Benedictus en Moses verwanten zijn, maar dat blijkt nergens uit de processtukken. Max Wolff (a.w., p. 58) noemt Benedictus als een der eersten van zijn geslacht, in 1695 kreeg zijn familie al woonrecht van de Staten van Gelre en in 1702 werd een Benedictus bankhouder in Nijmegen, daar bracht hij het onder andere in 1745 tot grootburger. Volgens Wolff, a.w., was zijn voorvader Moses Levi Gompers uit Teplice in Bohemen gevlucht na 1740, toen keizerin Maria Theresia de joden verbande, en huwde hij in Nijmegen met Hanna Moses; in het jaar 1766 kregen zij hun eerste kind (p. 40). Onze Arnhemse Moses Gompers Levi was blijkens het

huwelijkscontract met de weduwe Rachel Cohen Jacobs, opgesteld in het Hebreeuws bij een notaris in Frankfurt, een zoon van een Schutzjude uit Frankfort, dus niet uit Teplice. Zijn vrouw Rachel trouwde in 1763 voor de derde maal, met Michiel Samuels, dus Moses moet in 1762 overleden zijn; de tweede inventarisatie van zijn boedel door de deurwaarder in maart 1762 zou daarop kunnen wijzen. Er kan echter ook heel goed sprake zijn van een echtscheiding. Hij woonde toen al niet meer bij zijn schoonvader en had een helaas onvindbaar proces tegen zijn eigen vrouw achter de rug, waarvan alleen de advocatenrekening is bewaard (GA, RA, *Boedels*, inv. 585, nr. 5 en een uitgebreidere versie in de aangehaalde *Varia*). Zijn zwager Salomon had in 1746 ook voor hem een huis gekocht in het blok van de Vergulde Beer, maar dat weigerde Moses te aanvaarden vanwege de eraan verbonden hypotheek (GA, *Tweede Protocol etc.*, inv. 466, fol.41). Rachels eerste huwelijk met Benjamin Italiaander Mordechai, uit een Nijkerkse tabaksfamilie, was gesloten in 1733. In hun beider testament worden nog enige andere familieleden genoemd die we niet in Arnhem teruggevonden hebben (GA, RA, *Testamenten*, inv. 481, fol. 311).

18. GA, *Hoge Bank*, inv. 263, nr. 14 en 15 en RAG, *Hof van Gelre, Civiele processen*, inv. 5857 nr 6 en inv. 5911 nr. 9.
19. GA, RA, *Boedels*, inv. 585, nr 5.
20. GA, *Varia*. Naast Cohen en zijn zoon en schoonzoon tekenden Salomon Hanau, Sekle Prins (ken- nelijk weer verzoend), Isaac Benedictus Cohen, Barent Marcus, Levi Nathan, Aron Cohen, Eph- raim Duure, Moses Prins, en de broers Joseph Jacobs en Levi Jacobs. Het is de vraag of dit alle joden zijn die in 1752 in Arnhem woonden, zie de gegevens verderop in dit artikel.
21. De Beus deed nasporingen in Buren, Tiel, Leerdam en voor latere generaties in Den Haag en elders, maar niet in Arnhem. Hij mist daardoor deze Moses Ephraim. Een ander nieuw gegeven is dat al in 1637, dus een generatie eerder dan de Moses Ephraim uit 1645, er een Salomon Ephraim in Arnhem vertoefd heeft. Niemand zal de duizenden bladzijden moeilijk leesbare raadsignaten gaan napluizen op het vóórkomen van bepaalde geslachtsnamen, slechts bij toeval stuit men daar- op. In 1637 is in deze signaten de toestemming der burgermeesters genoteerd dat Jerefaas Foyert een deel van de nalatenschap van wijlen Salomon Ephraim Jode mag opeisen (GA, RA, *Raadsig- naten*, inv. 16, fol. 58).
22. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 252, nr 2. Er zijn nog drie andere vermeldingen, maar daarin wordt Moses' beroep niet genoemd. Uit het *Schepentrouwboek* (GA, *RBS 169a*) blijkt dat een Moses Ephraim in 1777 officieel huwt met de 51-jarige Rebecca Hertz uit Tiel. Dit kan dezelfde Moses geweest zijn en dat zijn vrouw uit Tiel komt, lijkt ons ook niet toevallig. Gezien haar leeftijd kan zij in 1734 nog niet zijn vrouw geweest zijn. Het echtpaar had in 1777 al een achttienjarige zoon, Ephraim Moses Tiel (!) en drie dochters. Ook in het kerkreglement van 1765 en de huizentelling van 1787 kwamen we een Moses Ephraim tegen, in 1789 echter is zijn vrouw weduwe (zie noot 31). Echter, een zwak punt in deze redenering is dat Moses Ephraim niet genoemd wordt in de cedula van 1749 en bij de ondertekenaars van de besluiten over het kerkhof in 1752 en 1756.
23. Vier jaar later werd de weduwe van Philip Nathan, Judith Isacs, met haar tweede man en haar dochter en schoonzoon voor de rechter gedaagd door Jacob Barends, de weduwnaar van haar tweede dochter Esther, die zijn kinsdeel van de (halve) erfenis groot 760 gulden opeiste. Met twee kinderen en een moeder is dat dus 1/3 deel van de helft (GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 259, nr. 45). Zie ook noot 42.
24. H.K. Roessingh, *Inlandse tabak*, diss. Wageningen 1976, p. 397, 415 en 430. Roessingh meent volgens ons ten onrechte dat Samuel Pallache en Samuel van der Zee twee verschillende perso- nen zijn. Zeer frappant is dat het huis dat J.M. Bock senior in 1683 kocht in de Bakkerstraat 'De Gulden Beer' heette en omstreeks 1750 nog steeds De Beer werd genoemd. Het lijkt erop dat

Cohen van deze naamsbekendheid gebruik heeft willen maken door zijn kleindochters huis ook zo te noemen. Ik heb geen familierelatie kunnen vinden tussen J.M. Bock senior of junior met Moses Bock of zijn verwanten.

25. Roessingh (a.w., p. 439) oppert dat Isac van der Zee naar Zweden zou zijn vertrokken om daar een spinnerij te beginnen. In 1730 ging het heel slecht met de Nederlandse tabakshandel, daarna trok het weer een beetje aan. Voor hun huizenbezit, zie GA, RA, *Eerste en Tweede Protocol van het Binnen Ooster Quartier*, inv. 461, fol. 4 en inv. 466, fol. 1. Twee huizen staan ten oosten van de St.-Janspoort. Daar was toen nog de Bank gevestigd. Samuel en Isac kochten ze in 1713. Toen Samuel in 1716 stierf, schonk zijn tweede vrouw Eva Pallache haar deel aan het kind uit Samuels eerste huwelijk met Esther Cohen en aan haar eigen drie kinderen. Isac stelde zijn helft van deze huizen (en van het derde huis) als borg in een rechtszaak tegen Moses Cohen, 1724, hoger beroep in 1728. Het derde huis, aan de westkant van de poort, kochten Samuel en Isac al in 1709 (*Eerste en Tweede Protocol Binnen Wester Quartier*, inv. 463, fol. 154 en inv. 467, fol. 142vo). De erfgenamen van Adriaan de Ronde verkochten het in 1776 aan Isac Stern, die daar toen de Bank vestigde, in wat nu de Lombardsteeg heet. Een andere bron, *De Verpondingslijst van 1720*, OAA, inv. 2918, is gedeeltelijk in de jaren '30 bijgewerkt. We vinden daar dezelfde drie kopers, met de aantekening dat Abraham Samuels Pallache er als huurder woont. Cohen huurde hier dus niet. Verderop is ook Benjamin Italiaander Mordechai al bijgeschreven (fol. 125 en 216).
26. GA, RA, *Signatenboek Lage Bank*, inv. 65, fol. 499, 507, 512 en *Eerste Protocol Buiten Ooster-Quartier*, inv. 462, fol. 91v.. De Hoppewagen wordt ook nog vermeld in de *Maancedulen van 1795*, fol. 275v. Het gepachte land in *Overdrachten*, inv. 465, fol. 89v.
27. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 257, nr 8; inv. 259, nr. 2 en 42. Een andere joodse tabakspanter uit Beumers lijst over 1747 was Aron Salomons Cohen, die Jacob Cohen had geholpen bij de start van diens tabakspinnerij. Dat Abraham Emmanuel echt arm was, blijkt wel doordat hij de kleine rekening van 8-12 van dokter Van Veeken uit 1745 na 17 jaar nog steeds niet heeft kunnen betalen, weshalve de dokter een proces tegen hem begint, ondanks de geringheid van het bedrag (GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 264, nr. 39). Verder spreekt het *Commissieboek* in 1756 nog van een tussenpersoon Abraham die voor Salomon tabak heeft gekocht in Huissen, misschien is dit dezelfde Abraham (fol. 123v).
28. GA, RA, *Boedels*, inv. 588, nr 10. Benjamin Cohen uit Amersfoort, zoon van Jonas, was gehuwd met zijn eigen nicht Eva Cohen Jacobs. Haar tweede broer Emanuel Cohen Jacobs, inmiddels in Amsterdam gevestigd, overleden in 1759, had nog een klein aandeel in deze handelsfirma. De contacten met Scandinavië bestonden al lang, Bock senior en Van der Zee exporteerden in hun tijd al naar Scandinavië.
29. GA, RA, *Lage Bank*, inv. 154, nr. 1 en 2 en RAG, *Hof van Gelre, Civiele procesdossiers*, inv. 5857, nr 6. Het vervolg, maar liefst 15 jaar later, vormt een dossier van twee vuisten dik waarin de advocaten zich vastgebeten hebben: inv. 5911, nr. 10.
30. GA, OAA, *Raadsignaten*, inv. 33, fol. 71v.
31. J. Drost, *Gelderse Plakkatenlijst 1740-1815*, Zutphen 1982, nr. 242 en RAG, *Groot Gelders Placaetboek*, II, Nijmegen 1703, kolom 384. GA, RBS, *Schepentrouwboek 169a*, passim. Hun namen: Isac Stern x Suzanna Bock; Isac Prins x Pels Cohen; Isac Fles x Esther Meier; Levi Nathan x Rebecca Abrahams; Moses Ephraim x Rebecca Herts; Arend (Aron) Salomons Cohen x Berendijn Simons; Moses Salomon x Judith Liepman. Latere bruidsparen zijn: 1780 Nathan Levi x Judith Heijmans van Minden; 1782 voorzanger Van Lohrhaupten x Jetta Isacs (stiefdochter van Benedictus Moses, getuigen zijn Andres Levi en Levi Prins); 1782 Salomon Joseph x Helena Salomons; 1783 Philip Levi Haas x Vroniek Alexander; 1787: Liepman Moses Prins x Anna

- Isacs; 1789 Noach Mendel x Willemina Moses Ephraim met toestemming van de weduwe Moses Ephraim; 1791 Abraham Hartog van Gelder x Judith Siemons; 1792 Benjamin (tweede naam afgescheurd) x Rebecca Prins; 1792: Isac Fleš x Beeltje Arons. Het trouwboek eindigt in 1795.
32. GA, OAA, *Raadsignaten*, inv. 33, fol. 86.
  33. GA, RA, *Lage Bank*, inv. 153, nr 7.
  34. GA, OAA, *Commissieboek*, inv. 61, fol. 156 en 175v.. GA, RA, *Boedels*, inv. 583, inventaris Moses Gompers Levi, bevat de klacht van N.N. tegen N.N. Is Moses dan de opsteller ervan? Het kerkhofreglement, in *Varia*, werd ondertekend door Cohen en zijn zoon, Sekle Philips (Prins), Ephraim Italiaander, Isac Benedictus Cohen, Ephraim Duuren, Aron Salomons Cohen, Joseph Assurs, Levi Nathan en dokter Aron Heijmans. De laatste zou met Salomon Cohen Jacobs de boekhouding doen. In augustus 1754 had Aron Heijmans vergunning gevraagd om in Arnhem arts te worden, na afronding van zijn studie te Harderwijk.
  35. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 266, nr 12.
  36. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 272, nr 14 .
  37. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 267, nr 19, circa 1783.
  38. GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 275, nrs 6 en 7, inv. 278, nr. 9. Abraham Meijer moet toen arm geweest zijn, bij een deurwaardersbeslag in 1800 bezit hij maar weinig spullen. Hij wordt bij die gelegenheid aangeduid als koopman en zijn vrouw heet Elizabeth Ephraim (GA, RA, *Boedels*, inv. 602, nr. 13).
  39. GA, OAA, *Commissieboek* 1756, fol. 115 en GA, RA, *Boedels*, inv. 583, nr. 14. Dit is niet de voorzanger uit 1745, want diens vader heette Levi Levi.
  40. GA, RA, *Boedels*, inv. 588, nr 15. We nemen daarom aan dat de Jacob Heijman x Rachel Nihun, die in 1788 zijn testament liet maken, een ander is geweest (GA, RA, *Testamenten*, inv. 489, fol. 388). Levi Meijer: GA, RA, *Boedels*, inv. 597, nr. 10.
  41. GA, RA, *Boedels*, inv. 570, nr. 22.
  42. GA, *Tweede Protocol*, fol. 38 (West) en fol. 167 en 169 (Oost), alwaar ook meegedeeld wordt dat Judith het als pand gaf voor het proces tegen het kleermakersgilde in 1767 en in 1754 hertrouwd was met Sekle (dus Isac) Prins. Diens zoon Mordechai Prins verkocht het huis in 1779. De zes of zeven kinderen van Isac Benedictus verkochten hun dubbel huis in 1799. Beide huizenbezitters worden ook als zodanig genoemd in de *Notitie der Huysen*, OAA inv. 2051, jaar 1762-1763, fol. 7 en 10v, terwijl Philip Nathans in zijn eentje voorkomt in de *Maancedulen van 1795*, fol. 75: achter de Sabelpoortsmuur.
  43. Philip Levi Haas bijvoorbeeld zat zowel in de tabak als in de textiel. Hij procedeerde in 1804 tegen Samuel Jonas Marcus uit Wageningen om een bedrag van 1900 gulden, dat stond voor 20 manden tabak, samen 23.640 pond. Zijn broers Aron Levi Haas en David Levi Haas zaten ook in de textiel. Samen met Christiaan Monnier & Blauw, I.L. Prins en G.J. Smalkalden, allen kooplieden uit Arnhem, legden zij in 1802 beslag op de textielgoederen waarmee David Levi Hamburger uit Zutphen in Arnhem op de markt stond. Diens totale schuld bij de zes heren bedroeg 6700 gulden. De veiling bracht netto 4052 gulden op, waar de deurwaarderskosten à 57-16 en de juridische bijstand van Isac Nijhof à 215-16 ook nog af moesten (GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 275, nr. 9 en GA, RA, *Boedels*, inv. 602, nr. 7).
  44. Een ander voorbeeld van snelle doorstroming biedt Levi Hertz. Hij wordt genoemd in een proces uit 1781, omdat hij handig misbruik gemaakt zou hebben van de verschillen tussen het Gelderse en het Kleefse wisselbrievenrecht (GA, RA *Lage Bank*, inv. 158, nr. 4) en in het *Signatenboek van de Lage Bank*, RA, inv. 67, fol. 83-93, jaar 1781, waar blijkt dat hij wel meer schuldeisers had. Welnu, in geen enkele andere bron over Arnhemse joodse ingezetenen kwam hij mij onder ogen, tot nu toe, dus hij moet hier maar kort gewoond hebben.

Een tragische liefdesgeschiedenis uit 1778

door Menno Potjer

Deze geschiedenis begon voor mij met een procesdossier van de Hoge Bank uit het jaar 1783, waarin de waard van De Vergulde Roskam, Wessel van 't Brakel, 43 gulden vergoeding eiste van de lommerhouder Isac Stern voor de onkosten van het opsluiten van Michiel de Haas, die in 1779 voor een ander proces naar Arnhem was gekomen. Stern had om deze opsluiting gevraagd. De reden van het proces was dat Michiel geld voor een wissel van Clara Stern ten bedrage van 300 gulden opeiste, maar haar broer Isac had op zijn beurt nog een wissel van Michiel te goed. Dit dossier nam ik voor kennisgeving aan. Bijna alle lommerhouders kregen immers wel met een of meer gerechtelijke processen te maken waarbij financiële transacties een rol speelden, meestal onbetaalde wissels.

Het begon interessant te worden toen ik twee brieven in een ander archief vond. Daaruit bleek dat Michiel de Haas meer pijlen op zijn boog had, namelijk de pijlen van Amor. Hij had in 1777 Clara Stern het hof gemaakt, wist haar te verleiden om een huwelijkscontract te ondertekenen en wilde dat bezegelen met een huwelijksluiting in Kleef of in de onafhankelijke enclave Ravenstein, het Greenwich Village van de 18de eeuw. Clara echter deinsde er op het laatste moment voor terug om daar stiekem heen te reizen. Rook zij onraad? Wie Michiels charmante eerste liefdesbrief – met verzoeken om geld!- leest, kan zich voorstellen dat zij aanvankelijk gevallen is voor deze Haagse vrijer en vleier: 'Mooije Jufvrouw Clara sal leven Lange Jaeren (...) ik heb u alle mijn Leven Lief gehad (...) daarom bid ik u nogmaals om Godswille verlaet mijn niet (...)'. Enzovoorts.

De tweede brief is wat zakelijker, zelfs dreigend: 'Lieve Clara Leve Lang. Voorwaar ik moet u weer Excuseeren vanweegens dat Geld wat Gij mijn Gesonden heeft, ofschoon het mijn tegenswoordig niet veel helpt heeft Gij dog het uwe gedaan, en hebt gesonden wat Gij Gekend (Geleend? Getekend?) heeft, maar Gij moet niet qaad worden, Lieve Clara Leef, ik heb gedacht soude een Rijken Banquier voor mijn vinden, maar alleen ik ben tevreden met u (...). Geloof mijn, wanneer ik alles niet uijt Liefde soude doen, dan woude ik dat ik niet gebooren waar Geworden en dat mij God allemagtig vandaeg van de wereld soude halen, maar u kan u koppigheijd en quade gedachten Tot mijn niet bedwingen (...). Lieve Clara Leef Lang, ik bid u, send mijn het laatste papier van u lieve hand ondertekent dog so gij het niet doet geloof mijn dan siet het er voor u lelijk uijt dan heb ik vrees dat op u familie haer seggen sal uijtkomen (...). Het is niets van waarde, het is meer om u familie bang te maken (...). Ik logeer bij jufvrouw Gerlag in de Meulenstraat en houde mijn stil, het weet niemand dat ik hier ben (...)'

Clara's moeder, Rosette Bock, weduwe van Alexander Stern, zag het allemaal met lede ogen aan en begon met instemming van haar dochter in 1779 een proces om het huwelijkscontract uit 1777 ongeldig te verklaren, het was immers zonder ouderlijke toestemming door beide partners gesloten. De twee deels geciteerde brieven vormen een

bijlage bij dit proces. Ze zijn uit het Hebreeuws vertaald door de voorzanger in Arnhem, Samuel van Lohrhaupten.

Weer een ander archief, men moet het geluk hebben daar op te stuiten, herbergt zes liefdesbrieven van Clara aan Michiel, die een wat ander licht op de zojuist gegeven voorstelling van zaken werpen: diepe wanhoop, radeloosheid, smeebeden om háár niet in de steek te laten, drama in optima forma. De vertaling uit het Joods-Hoogduits (niet Hebreeuws) is erg krom, misschien was het origineel dat al, veel zinnen zijn niet helemaal afgemaakt en mede daardoor is het soms moeilijk te begrijpen wat Clara precies wil zeggen. Ook zitten er veel herhalingen in, wat wel aangeeft hoe wanhopig haar gevoelens zijn. Een citaat kan dat direct verduidelijken. Ik geef eerst een korte, eigenlijk te zakelijke, samenvatting van de inhoud, een soort van Emser Depêche.

In de eerste brief verontschuldigt zij zich: Lieve Michiel Leef Lang en Lange geluk-

ווי איבך נואה איה אונז לאיט
 פו וואס איך ווי זיי ווייט דערפון פון ווערן
 זיי גליק האסט זייס און זיי גליק האסט זייס
 זאך זיי גליק האסט זייס און זיי גליק האסט זייס
 זאך וואס זיי פון ווערן איבך נואה איה אונז לאיט
 זייס פאנעם פו זייס און זייס פאנעם פו זייס
 זייס פאנעם פו זייס און זייס פאנעם פו זייס

Op 22
~~Handwritten scribble~~
 Lieve Clara Lieve Lang
 Voor waer ik moet u we bedanken van wegens dat Gied
 wat Gy myn Gedonden heeft oftevoor het myn tegekwoordig
 niet veel heeft heeft Gy dog het wek gheen, en hebt
 Gedonden wat Gy Gheen heeft. Maar Gy moet niet qua
 worden, Lieve Clara Lieve ik heb Gedacht ik soude u Bedanken

Begin van de tweede Hebreeuwse brief van Michiel de Haas aan Clara Stern. Daaronder de Nederlandse vertaling ervan.

kige Dagen. Vergeef me, ik heb het niet zo kwaad bedoeld. Even verderop: ik ben van plan dinsdag het huis uit te gaan naar De Roos. Op het eind: 'Gij moet ook een weijnig meedelijden met mijn hebben en denke Ik een vrouspersoon ben hetzelfde Dog onderstonde heb ag mijn Live Michiel Leev Lang vergeeft mijn Dog alles wat ik u gedaan heb en vergeeft het mijn Dog dat Eene maal Ik heb Dog u Insulente Brieven ook Vergieven (...)'.
De tweede brief schrijft zij om nogmaals haar trouwe vriendschap te betuigen. Met nadruk wijst ze erop dat ze haar handtekening hier met haar eigen bloed zet!

De derde brief heeft een uniek opschrift: 'Mijn Lief kind'. Verder kondigt ze aan na de feestdagen zijn voorstel uit te voeren, 'maar als gij Resolveeren wilt Naar Kleef te gaan Dan verzoek ik u dat tegen Sabbath tot goeden wederom sal koomen en dan soo lang naa Den Haag gaan Wil of hier blijven (...)'.
De vierde brief: Mijn voornemen is het 's avonds te doen. Of zal ik mij stil in huis ophouden? 'Maar Mijn Live Michiel als het maar sulk weer god Bewaart niet is ik beklaag u van Daag met Dat weer anders hebe ik wel beklaagt nu sult gij alles Besorgen en Bruijkt (= behoeft) tegenwoordig geen Arg te hebben voor pirace (=valstrik) god Bewaart het sal niet weeder geschien Maar als het god bewaart maar Niet verraaden word en Waar Vind Ik u (...)?' Laat u niet zien. Zorg voor een goede voerman.

Vijf. 'Laat dog mijn bedroeft schrijven Plaats Vinden (= ingang in uw hart vinden) anders Besterf Ik het: is mijn lieve Michiel aan sijn Clara Stern Niks meer geleege? (...)'. O God, ik ben verlaten, ach hemel zou het waar zijn, ach nee, het kan wederom niet mogelijk zijn, hoe leef ik nog en dat met een vrucht die ik van u draag, 'og wou (= hoe) bitter en suur heb ik het dog moeten ontfangen en Vier Maanden al bij Mijn gevoert en nu wor ik soo afgeweesen og mijn Lieven Michiel (...)'. Wil je dat ik oom Moses (Bock) naar je stuur om raad te geven? Ondertekend: Clara Stern, vrouw van Michiel de Haas (die toevoeging is ook uniek in deze correspondentie).

De laatste brief is het uitvoerigst. Lieve Michiel Leef Lang, kwade vrienden noemen mij een last voor jou. Dan zult u mijn schrijven ook wel verkeerd opvatten. 'Dan schrijf men mijn ik moet alleen na Tiel koomen en moet ook goede verzeekering Zenden en niet schrijven wat die mening (= bedoeling) van verzekering is (...)'. Ik zal mij reisvaardig maken dinsdag na de feestdagen. Laat u het weinige geld niet te veel zijn. Haal mij uit Nijmegen. Ga niet over de brug maar naar de Heselpoort. Maar huur geen huis. Och, kon ik er ook maar met iemand over praten, u hebt wel een mens om dat te doen. O god, waaraan heb ik mij zo bezondigd dat dit mij overkomt 'og Godt, neemt mijn nog deese dag voor Sabbath van de weereld (...). Met veele Agting en Respekt, opregtige en tog goede Vrindin Dood of Levendig hoe of gij het met Mijn maken Wil, Was Geteekent, Clara Dogter van Alexander Stern die overleeden is.

Michiel Leef komt dog mijn Bidden en verzoeken na!
Adieu Adieu Mijn Lieven Michiel Leef (...)'

Het wordt nu echt de moeite waard eens te kijken of de Signaten van de Lage Bank ons wijzer kunnen maken. Dat doen ze en de onbegrijpelijke briefpassages worden er netjes

toegelicht. Er is een verslag van de zittingen in april 1779 gewijd aan de eis van Michiel de Haas dat hij een wissel van 300 gulden, eigenhandig door Clara ondertekend, mag incasseren. Advocaat Nuys bestrijdt in eerste instantie deze aanklacht door te stellen dat Michiel niet in staat is de gebruikelijke borgsom voor een rechtszaak te betalen. Twee dagen later echter kan Michiel die cautie overhandigen; ze is hem verstrekt door ... Wessel van 't Brakel, de herbergier waar hij logeerde. Advocaat Nijhof trekt daarna van leer tegen de elf brieven die Nuys voor de rechtbank bracht. Ze hebben niets met deze zaak te maken. Toch gaat hij erop in. De vertaling is partijdig, zegt hij, door een oud-werknemer van Isac Stern gemaakt, die hele zinnen heeft weggelaten. En eerst vond de familie Stern het goed dat Michiel 'zijn amour maakte naar Clara', maar later kreeg de familie 'verkeerde gedagten omtrent zijn overtuigingen omtrent de joodse godsdienst'. Intussen was Clara al zwanger en naar Nijmegen vertrokken en Michiel naar Den Haag. Zij stuurde hem brieven met het verzoek naar Nijmegen te komen. Dat deed hij, met een chaise met twee paarden. Maar zij liet hem dagen wachten, want ze bedacht zich. Toen ging hij terug en schreef haar van het huwelijk af te zien. Daarop schreef zij weer een brief en kwam hij weer naar Nijmegen. Aan reiskosten was hij zodoende meer dan 1500 gulden kwijt en Clara's wissel was een tegemoetkoming in deze kosten.

Nuys: Michiel had tegen Clara gezegd dat hij de wissel niet zou incasseren, maar wilde gebruiken om de familie onder druk te zetten. Hij heeft Clara ook nooit 300 gulden gegeven in ruil waarvoor ze hem deze wissel gaf. De familie ontkent dat ze in het begin welwillend tegenover de vrijage stond. De vertalingen zijn gemaakt door de voorzanger van 'de synagoge' te Arnhem, dus betrouwbaar. Clara heeft hem nooit in zijn reiskosten willen tegemoet komen. Hij heeft haar wel vaker geld gevraagd, want hij wilde een rijke bankier worden. Hij heeft het plakkaat overtreden dat het 'vervoeren van jongedochters' (= schaking) verbiedt. Hij vroeg haar als teken van haar trouw de wissel te geven, om van haar liefde 'verseekert te wesen en niet gepiert (= in een valstrik trappen)'.

De rechtbank vroeg Clara te zweren dat ze van Michiel geen 300 gulden had ontvangen in ruil voor de wissel. Toen ze dat deed, verklaarde de rechtbank de wissel van nul en generlei waarde. Over de baby werd niet meer gesproken.

Bronnen:

GA, RA, *Hoge Bank*, inv. 267, nr. 16, jaar 1783.

RAG, *Hof van Gelre, Civiele procesdossiers*, inv. 5920, nr. 6. De volledige groet zou moeten zijn: (Lieve Clara) leve lang en lange gelukkige dagen. Vergelijk de oudtestamentische groet: o koning, leef in eeuwigheid!

GA, RA, *Varia*, inv. 609, map Joden in Arnhem, de eerste documenten.

GA, RA, *Signatenboek van de Lage Bank*, inv. 67, fol. 59v-66, met enige bijlagen in de *Procesdossiers van de Lage Bank*, inv. 157, nr 2.

Het rituele bad - mikwa

door Nechamah Mayer-Hirsch

Als jong meisje woonde ik naast de synagoge van Enschede. Achter ons huis bevond zich het mikwa – mikwe dat het water kreeg uit een diep reservoir. Ik werd er door mijn moeder met nieuw gekochte keukenspulletjes en een ijzeren mandje naar toe gestuurd. Mijn broertje ging voor de veiligheid mee, want het reservoir was heel diep en als je daar in zou vallen, kwam je er niet levend uit. Of er een deksel op zat, herinner ik me niet. Wel dat ik bang was en op mijn buik liggend het mandje vulde met de keukenspullen om het met een snelle beweging door het water te halen. Mijn broertje hield intussen mijn voeten vast. Ik geloof niet dat ik erg veel vertrouwen in zijn hulp had. Pas na deze onderdompeling, de rituele reiniging kon het nieuwe eetgerei gebruikt worden voor de koosjere huishouding.

Om bij het reservoir te komen, moesten we een hoge trap op, want beneden bevonden zich de baden, waarin de getrouwde vrouwen zich maandelijks na hun menstruatieperiode of na de geboorte van hun kind onderdompelden. Ik kon er slechts een kijkje nemen als de ruimtes werden gereinigd.

Op de een of andere manier bleef ik interesse houden in het mikwe, hoewel ik het angstbeeld van dat diepe donkere reservoir altijd met me meedroeg. Ik was dan ook als de dood toen ik zelf, voor de joodse huwelijksluiting, voor het eerst in dat bad moest. Maar het zag er in de ruimte van de baden uit als een ondiep klein zwembad.

Samenstelling badwater

Het verschil tussen een heel klein zwembad en een mikwe – zoals het in het Nederlands-Jiddisch wordt genoemd – is een gaatje van vijf tot zeven centimeter dat zich net beneden de waterspiegel van het bad bevindt. Daartegenover bevindt zich een ‘put’, die het meest wezenlijke deel van het mikwa uitmaakt en meestal gevuld is met regenwater, maar het kan ook bronwater zijn. De ‘put’ moet minstens 40 sa’a water bevatten. Sa’a is een bijbelse maat en staat gelijk aan een kleine 23 liter water, zodat de ‘put’, het eigenlijke mikwa, circa 908 liter natuurlijk water bevat. Door de verbinding van de ‘put’ via het vijf centimeter gaatje met het grote bad krijgt dat laatste de status van mikwa. De letterlijke betekenis van dit Hebreeuwse woord is verzameling van water.

Het zichtbare bad, waarin de vrouw zich maandelijks onderdompelt, kan steeds gevuld worden met leidingwater van aangename temperatuur, dat na gebruik weg kan vloeien, zodat het bad schoon gemaakt kan worden voor de volgende bezoeker.¹

Zichtbaar en toch intiem

De mooie synagoge aan de Pastoorstraat zal door de enorme inspanningen van de S.A.S. (Stichting Arnhemse Synagoge) behouden blijven. Doch een ander, zeer karakteristiek pand van de Joodse Gemeente, eveneens door de stadsarchitect H.J. Heuvelink gebouwd, kon na de oorlogsjaren niet meer in zijn oude functie worden hersteld.

Bidden kan de jood op elke plek en Hebreeuwse klanken hebben dan ook al eeuwen door de hele ommuurde Arnhemse binnenstad geklonken. Kinderstemmetjes die met de oude taal vertrouwd werden gemaakt, hoorde men dan ook van Kippenmarkt tot Bentincksteeg opstijgen. En de joodse doden rustten voor de eeuwigheid buiten de muren rondom de stad, nadat ze in het begin van hun komst naar Arnhem nog samen met de levenden een tocht moesten maken naar Huissen en Wageningen.

Maar over zo'n belangrijke institutie als het mikwe komt maar weinig naar buiten en zo kon dat in Byzantijnse stijl gebouwde of herbouwde kerkelijk bad, dat aan de oorlogsbrand van 1944 was ontsnapt, afgebroken worden zonder dat er een stichting tot behoud ervan werd opgericht. Slechts foto's herinneren ons aan dit pand. Een krantenknipsel ondertekend door Chroniqueur, meldt dat niet-Arnhemmers het oude huis op nummer 24 in de Kerkstraat zo maar voorbij lopen. Hij hoopt dat bij verbouwing van dit voormalige joodse badhuis de in grijze steen uitgehouwen 'Ster van David' zal blijven gespaard. Ik weet niet of aan zijn wens is voldaan bij de afbraak die in de jaren 70 van de vorige eeuw een definitief einde maakte aan een van de meest intieme handelingen van het religieuze jodendom in Arnhem.

Heiliging van het familie-leven

Al jaren ben ik in het archief op zoek naar de mikwot (meervoud) die vanaf het ontstaan van de joodse gemeenschap zich ergens in de binnenstad moeten hebben bevonden. Men raadde mij aan het kadaster te raadplegen, maar afgezien van de tijd die dat kost, kan ik er ook maar moeilijk uit wijs worden.² Dus blijf ik zoeken en ploegen in de drie oude notulenboeken van de joodse gemeente. Er moet altijd een mikwa zijn geweest, want het ontbreken daarvan zou binnen de orthodoxe gezinnen tot het onthouden van seksuele gemeenschap hebben geleid met alle spanningen en gevaar voor de voortplanting die dat met zich meebracht.

De joodse vrouw is voor wat betreft de geboden die aan tijd gebonden zijn, vrijgesteld. Ze hoeft niet, zoals de man, bepaalde geboden op vastgestelde tijden uit te spreken. Haar synagogebezoek is van geen enkele invloed op de dienst. Binnen de orthodoxe gemeente heeft ze ook geen aandeel aan de dienst. Afgescheiden van de mannen, doet ze haar gebed. Op de vrouw rust echter wel de taak van 'heiliging van het gezin' – taharat misjpaga. Vanaf haar huwelijk moet ze zich maandelijks na haar menstruatie ter reiniging onderdompelen, voor ze weer seksuele gemeenschap met haar man mag hebben. In de menstruatieperiode is dat ten strengste verboden; zelfs elkaar aanraken horen man en vrouw niet te doen. Ook na het krijgen van een kind moet ze zich in dat speciale water onderdompelen, nadat de bloedingen tot staan zijn gekomen. Dat speciale water bevindt zich in het rituele badhuis, het mikwa, waar de vrouw onder toezicht van de mikwe-vrouw zich lichamelijk reinigt en er als geestelijk herboren weer uitkomt.

Zo vertelt de amateur-historicus Hartog Beem over een strenge winter met veel ijs op de wegen, waardoor een vrouw in een van de noordelijke gehuchten niet in staat was voor haar onderdompeling naar de stad te gaan. Daarop nam haar man een bijl en sloeg

Het badhuis in de Kerkstraat in 1964. Foto: Collectie Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

een gat in het ijs van de rivier voor hun deur en met zijn hulp dompelde zijn vrouw zich in het ijsskoude water.

Na de sjoel - het bad en de school

Nadat de prachtige sjoel groots is ingewijd op 19 augustus 1853 komen de bestuurders van de Joodse Gemeente opnieuw bij elkaar om een ander groot project op te starten. Het blijkt dat de bestaande joodse school niet meer voldoet en men heeft in overleg met de opperrabbin J. Lehmans besloten de synagoge in de Bentincksteeg niet te verkopen, maar om te bouwen tot joodse school. Het interieur werd naar Elburg overgebracht, waar men het goed kon gebruiken in de nieuw gebouwde sjoel van 1854. De joodse gemeente in Arnhem ontving er f 550,10 voor. Ook de fraaie laat achttiende-eeuwse Heilige Arke – het Aron Hakodesj – ging richting Noord-Veluwe. Na de Tweede Wereldoorlog kwam deze inrichting in Winterswijk terecht en ze staat nu zelfs op de monumentenlijst.

In 1854 wordt mejuffrouw D. Voorzanger, geboren Blitz, aangesteld tot waarneemster kerkelijke badinrichting tegen een wekelijkse pacht van f 2,90.³ Mejuffrouw de weduwe A. Voorzanger vierde op 4 mei 1872 haar 70-ste verjaardag als bewaarster van het kerkelijk bad en kreeg als waardering voor haar diensten een prachtig bewerkte ruststoel die haar door een groot aantal Arnhemse dames werd geschonken. Men wenste haar toe dat ze nog lang deze betrekking kon behouden.⁴

Waar ze in haar stoel geschommeld heeft is niet duidelijk, want in de vergadering van wijze mannen/bestuurders vindt men het niet nodig dat haar woning zich in het nieuw te bouwen badhuis bevindt en dat, terwijl de onderdompeling pas kan geschieden na zons-
ondergang! Men wil het 'schoollocaal, staande in de Kerkstraat, voor zooverre het onderste gedeelte betreft inrichten tot kerkelijke badinrichting en woning voor de badvrou' (dus gelukkig toch, N.M.). Het wordt een hele rekenarij, daar bij die heren. Stadsarchitect H.J. Heuvelink moet hier het beslissende woord gaan spreken. Er blijkt toch sprake te zijn van een democratische stemming, want een der heren die het allemaal anders wil, legt zich bij de meerderheid neer. De badinrichting zal f 1500,- gaan kosten. Ook wordt in genoemde vergadering duidelijk dat de maker van de prachtige Heilige Arke lang op zijn geld heeft moeten wachten.

In 1855 is men nog steeds aan het vergaderen, maar op 12 februari is men toch al zover gevorderd dat stadsarchitect Heuvelink een begroting kan indienen van f 2000,-, maar dan heeft men ook een mooie vergaderruimte op de bovenverdieping van de badinrichting. Zowel in de *Arnhemsche Courant* als het *Geldersch Weekblad* zullen de aanbestedingen worden gedaan. De heer L. Jansen heeft ingeschreven op f 1444,- en mag daarvoor de klus klaren. Een lange lijst met ondersteuners van zowel de bouw van de school als de badinrichting volgt nu. Er zijn bedragen van f 0,10 tot f 1,50 per week. In de loop van twee jaar zal dat bij elkaar een bedrag van f 1310,40 opbrengen.

In 1885 blijkt het bad zeer verouderd te zijn, want dan vind ik het prachtige stuk van 31 oktober 1885 (Eerste Bijvoegsel, behorende bij de *Arnhemsche Courant* van Maandag 2 November 1885):

Byzantijns uiterlijk van de badinrichting

Arnhem, 31 October

Dezer dagen had de inwijding plaats van het Israëlietisch Kerkelijk Badhuis in de Kerkstraat alhier. Van dit gebouw, geheel volgens de eischen des tijds en smaakvol ingericht, en staande in de onmiddellijke nabijheid der kerk, is de gevel van bak- en zandsteen opgetrokken, immers zeer geschikt om de Byzantijnsche vormen daarbij goed te doen uitkomen. Het gebouw is zooveel uit den grond gebracht, dat daardoor in het sousterrain gelegenheid is, om het geheele buizenet der baden na te gaan, terwijl zich tevens in dit sousterrain het stooklokaal bevindt.

Vanuit de sierlijke vestibule verkrijgt men door een marmeren trap toegang tot eene ruime wachtkamer, die verbonden is met een doorlopende corridor, waarin de verschillende badkamers 1e en 2e klasse, alsmede het vertrek van de bedienden en het portaal der privaten uitkomen. Al deze lokaliteiten zijn van goede verlichting en luchtversching voorzien, niettegenstaande de eigenaardige bezwaren, die zich daarbij voordeden.

Ieder bad, zowel 1e als 2e klasse, bestaat uit kleed- en badkamer, wier wanden over 1.50 M hoogte met fraaie mozaïektegels bezet zijn. In iedere kleedkamer is een voorbad met marmeren bekleding, evenals de zeer ruime baden zelf geheel van marmer zijn.

De concierge-woning boven het voorgebouw is op zeer doelmatige wijze met de badinrichting in verbinding gebracht. De geheele inrichting van de verwarming der baden en lokalen werd den heer J.J. Bruns Jr. alhier opgedragen, wiens eigenaardige verwarmings-systeem in het kort op de volgende wijze is te verklaren.

In het sousterrain zijn geplaatst 2 verticale roodkoperen kachels, tusschen welker wanden het water staat, hetwelk door waterleiding of door een roteerende perspomp aangevoerd wordt. De eene kachel moet het water voor de baden verwarmen, terwijl de andere dient tot verwarming der verschillende lokalen.

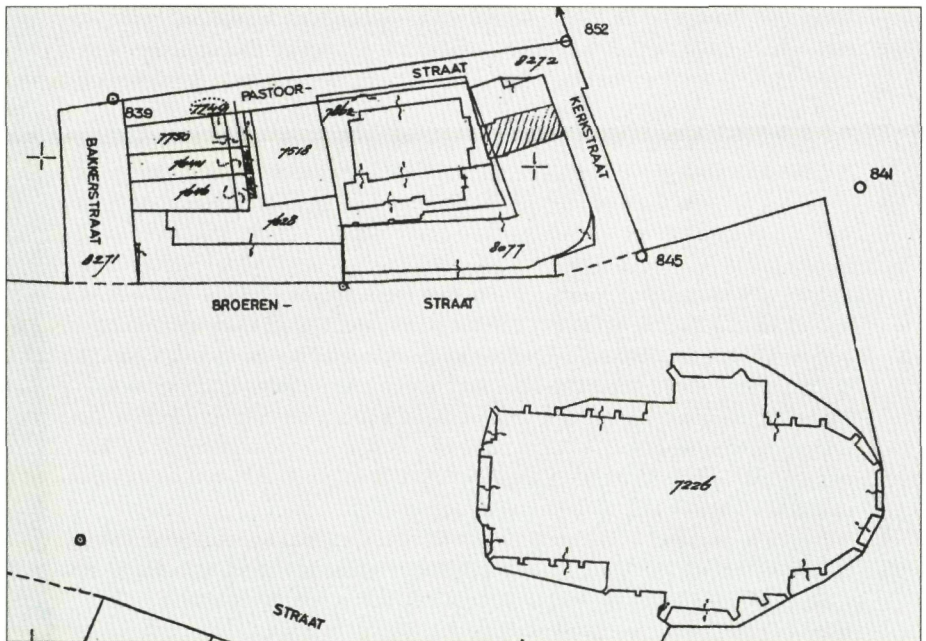
De eerstgenoemde kachel doet het water steeds circuleeren naar een 6 meter hoog geplaatst reservoir, waarin 2250 liter water in zeer korten tijd op kookpunt wordt gebracht om dan naar verkiezing in elk der boven omschreven baden het warm water te doen toe stroomen.

Bijzondere aandacht verdient de spoedige verwarming met zeer weinig brandstof en de eenvoudige behandeling, zoodat b.v. met een derde mud cokes, 500 liter water in slechts 20 minuten kan worden gekookt.

Het bovenbedoelde reservoir is gemaakt van Amerikaansch grenenhout, rustende op zinken vloerbekleding, en is voorzien van een ventilatietoestel, dat den damp doet ontsnappen, teneinde de houtbekleding der kap voor vocht te beschermen. In het reservoir is een zelfwerkende afsluitkraan aangebracht, die overstroming onmogelijk maakt.

Zoo bezit dan de Israelietische gemeente alhier een nuttig gebouw meer, dat zijn sierlijkheid en doelmatige inrichting te danken heeft, in de eerste plaats aan de heeren G. J. van Gendt en C.M.G. Nieraad, architecten alhier, die niet alleen met de meeste toewijding het bouwplan ontwierpen, maar ook nauwkeurig zorg droegen voor de uitvoering, die overigens in goede handen was: de heer G. Liefthing heeft als aannemer aan de verwachting en alle eischen geheel voldaan; en mag omtrent den heer J.J. Bruns Jr., volgens de tot heden genomen proeven, geconstateerd worden, dat zijn zeer soliede en onbekrompen wijze van afwerking, de zeer fraaie indeeling, en vooral de eenvoudige, spoedige en niet kostbare verwarming, den genialen werkman alle eer aandoen. De welverdiende hulde aan al de genoemde heeren, in engeren kring bij de inwijding gebracht, vinde ook hier eene bescheiden plaats, opdat het ieder in zijn werkkring voordeel moge aanbrengen.'

Het is weer stil rondom het mikwa tot ik in het Nieuw Arnhemsch Adresboek uit het jaar 1931 het badhuis weer terugvind. De belangrijkheid ervan komt naar voren uit de derde

Het gearceerde perceel in de Kerkstraat geeft de plaats aan waar het Israëlitisch badhuis heeft gestaan. Ook te zien op dit kadastrale kaartje is dat het badhuis aan de achterkant grenst aan het perceel van de synagoge (nr. 7862) in de Pastoorstraat. Detail bijblad van Arnhem, sectie O, blad 0.5. Kadaster Gelderland te Arnhem.

plaats die het in de ‘kerkelijke’ ranglijst bekleedt na het rabbinaatshuis, waar de opperrabbijn zetelt in het gebouw van de Nederlandsch Israëlitische School aan de Kippenmarkt en de Hoofdsynagoge in de Pastoorstraat. Het kerkelijk bad wordt niet genoemd bij de Arnhemse badvereniging en Vereeniging Volksbad, van welke baden het mikwe zich door zijn religieuze inslag onderscheidt.

Terugblik door Van Sonsbeke

In *Arnhemse straten geplaveid met herinneringen*, deel I (p. 73 e.v.) door Van Sonsbeke lezen we over de Kerkstraat die in 1922 een rustige aanblik gaf. Er groeide nog gras tussen de straatstenen, waar barones Van Nagell, zoals ze zelf vertelt, met vrienden een eind ging fietsen, waarbij hun lange rokken bij elkaar werden gehouden met vlinder-vormige klemmen, zodat ze niet in de fietsketting vast kwamen te zitten. De uitgang van de stallen van de familie die op de plek van het Notarishuis in de Bakkerstraat woonde, kwam uit in de Kerkstraat. Als de barones van haar dagelijkse rijtoer thuiskwam en de staldeuren gesloten vond, wees ze met haar rijzweepje een voorbijganger aan die de deuren voor haar opende. 's Avonds was er wel wat kabaal in de straat, want dan kwam de bierwagen van Jansen uit de Zwanenstraat. Het gebolder over de kinderhoofdjes was al op een kilometer afstand te horen. Iedereen bracht zichzelf dan in veiligheid door op het trottoir te gaan staan wachten tot paard en wagen voorbij waren. Er woonden veel joden in de Kerkstraat.

Het Arnhemse mikwa is in gebruik geweest tot de Tweede Wereldoorlog. Toen is het voor bewoning gebruikt en erg uitgewoond. De synagoge was in die tijd een pakhuis voor in beslag genomen radiotoestellen en is toen ook vreselijk vernield. Na de oorlog was herstel van de benedenverdieping – waar zich de badcellen bevonden – niet meer mogelijk en werd afgesloten. Boven de badcellen kwamen twee gezinnen wonen tot 1971 toen de joodse gemeente het pand verkocht. Niet lang daarna is het afgebroken.

Noten

1. Aryeh Kaplan, *Mikvah, het mysterie van de wateren van Eden*, Katwijk 1978.
2. Het kadastrale perceelsnummer voor het mikwe aan de Kerkstraat was sectie O, nr. 7861. Dit perceel en nr. 7862 zijn ontstaan uit perceel sectie O, nr. 6480, in eigendom van de ‘Israëlitische’ Gemeente in Arnhem. Met dank aan de heer A.C.S. Wolters van der Weij.
3. Oude Notulenboeken Joodse Gemeente Arnhem, berustend in het Gemeentearchief Arnhem.
4. NIW (*Nieuw Israëlitisch Weekblad*) 7e jr., nr. 42, pag 2, 10 mei 1872.

'We gaan vol moed naar het onbekende'

Het gruwelijke lot van het gezin Pinto

door Niek Nelissen

'Vergeet mij niet', met die woorden eindigde Lenie Pinto op 22 januari 1938 haar bijdrage aan het poëzie- album van een vriendinnetje.¹ De regels zijn geschreven in schoonschrift en de laatste drie woorden zijn onderstreept met sierlijke golflijntjes. Zoals gebruikelijk is het een standaardgedichtje, maar Lenie's gruwelijke dood op zestienjarige leeftijd geeft aan die laatste regel een bijzondere betekenis. Nog geen zes jaar na die winterdag van 1938 kwam zij om in een gaskamer in Auschwitz. Ook haar ouders, tante, broer en twee zussen stierven in vernietigingskampen. In dit artikel wordt een indruk gegeven van hun lotgevallen.²

Lenie's vader, Machiel Pinto, werd geboren op 10 juli 1886 in Amsterdam als zoon van Israël Pinto en Roosje Samas.³ Hij was de oudste in een gezin van vijf kinderen. Pinto groeide op aan de Rapenburgerstraat in een eenvoudig, typisch joods milieu in het hart van wat in Amsterdam de oude Jodenbuurt genoemd werd.⁴ Zijn vader was diamantslijper en de oom naar wie hij vernoemd was, en die een tijdlang bij hen inwoonde, was koopman op het Waterlooplein. Gezien het adres, twee hoog, zal de behuizing niet ruim geweest zijn, maar toch woonden behalve eerdergenoemde broer nog een zuster en een nicht van Israël Pinto bij het gezin in. Welke scholen Machiel Pinto bezocht is niet bekend, maar hij moet aan één van de joodse seminaries in Amsterdam de graad van maggied behaald hebben. Dit gaf hem de bevoegdheid van godsdienstleraar. Zijn toekomstige vrouw, Jansje Hamel, werd een jaar later geboren, niet zo ver van het adres van de Pinto's, aan de Uylenburgerstraat.⁵ Ook zij groeide op in een gezin met vijf kinderen. Haar vader Salomon Hamel was banketbakker van beroep, haar moeder heette Duifje Spier. Het gezin Hamel verhuisde vaak, aanvankelijk naar adressen rond de Oude Schans, later naar de Oosterparkbuurt. De gezinskaart in het bevolkingsregister, waar die verhuizingen te af te leiden zijn, meldt bij Jansje als beroep 'naaister'.⁶

Het is niet te achterhalen in welk jaar Machiel Pinto en Jansje Hamel elkaar leerden kennen. Zij trouwden op 24 april 1918.⁷ Op de huwelijksakte staat bij Pinto nog vermeld dat hij zonder beroep is, maar op dat moment had hij zijn aanstelling aan de joodse school in Arnhem al op zak.⁸ Die aanstelling zal de materiële basis voor het huwelijk geweest zijn. Per 30 april 1918 werd het bruidspaar uitgeschreven uit de Gemeente Amsterdam, onder vermelding van hun eerste adres in Arnhem: Koningstraat 48. Al vrij snel verhuisden zij naar Kippenmarkt 2a, pal naast de joodse school in het gebouwencomplex van de Joodse Gemeente waar Pinto werkzaam was. Daar werd in 1920 hun eerste kind, Salomon geboren. Een jaar na de geboorte van Salomon kwam de

Foto uit het begin van de jaren dertig, gemaakt tijdens één van Pinto's lessen Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium. De foto is genomen in de lerarenkamer van het oude gebouw aan de Bovenbeekstraat.

Foto: Collectie Stedelijk Gymnasium, Arnhem.

twee jaar oudere zuster van Jansje Pinto, Helena Hamel, bij het gezin inwonen.⁹ Op de ene zoon volgden drie meisjes. In 1923 werd Roosje geboren, twee jaar later Duifje en nog eens twee jaar later de jongste, Lenie. De geboorte van Lenie was vermoedelijk aanleiding om te zoeken naar een ruimere behuizing aan de Apeldoornseweg. Die woning werd in 1935 verruild voor een huis, gelegen in de bocht onderaan de Amsterdamseweg. Per 1 oktober 1938 betrokken de Pinto's een mooi huis rechts naast het gereformeerde kerkje aan de Parkstraat.¹⁰

Na zijn aanstelling in 1918 kreeg Pinto belangrijke taken in de joodse gemeenschap. Hij werd secretaris van de Joodse Gemeente. Bij diensten in de synagoge las hij voor uit de thora en bij begrafenissen hield hij de 'hesped', de treurrede. Ook werd hij hoofd van de joodse school. De joodse school was gelegen aan de Kippenmarkt, aan de noordkant van de Eusebiuskerk, in hetzelfde blok als de synagoge aan de Pastoorstraat. Het was een complex van gebouwen, dat gebruikt werd door een gemeenschap die in de loop van de jaren dertig, mede door de komst van vluchtelingen, sterk groeide. In 1940 woonden in Arnhem ruim tweeduizend joden, waarvan er zeventienhonderd lid waren van de Joodse Gemeente.¹¹ De functie van de joodse school was vergelijkbaar met die van de zondagsschool. Behalve door Pinto werd er lesgegeven door L. Boas (de voorzanger) en I. Modijefsky (tweede voorzanger en koster). Pinto had de hoogste klas onder zijn hoede. Boven de school had hij zijn kantoortje als secretaris van de Joodse Gemeente. Leeftijdgenoten van de kinderen herinneren zich Pinto vooral als een zachtmoedige man. Orde was bepaald niet de sterkste kant van zijn lessen op de joodse school. Het beeld van een aimabele man wordt bevestigd door de herinneringen van Max Wolff: 'De laatste dagen voor je bar mitswa was het dan de gewoonte om nog enige malen naar de heer Pinto te gaan. Pinto was een buitengewoon aardige man, door iedereen geliefd; hij (...) nam alles wat je op de grote dag moest doen nog even rustig met je door.'¹²

Ondanks de verscheidenheid aan taken zal Pinto geen volledige baan hebben gehad in de Joodse Gemeente. Naast zijn werkzaamheden in het complex aan de Kippenmarkt gaf hij twee uur godsdienstles in de gevangenis. In 1925 overleed de voorzanger van de synagoge G. Linnewiel, die naast zijn werk in de Joodse Gemeente nog Hebreeuws gaf aan het Stedelijk Gymnasium. Overwogen werd om de lessen aan een

broer van de toenmalige rector Hooykaas te geven. De inspecteur van de gymnasia vond dat niet wenselijk. Hij gaf de voorkeur aan Pinto, ook al omdat deze als maggied voortreffelijk geschoold was in de Hebreeuwse grammatica.¹³ Op 7 september 1925 werd Pinto door de Arnhemse gemeenteraad benoemd en een jaar later kreeg hij zijn vaste aanstelling.¹⁴ Hebreeuws was een facultatief vak in het vijfde en zesde leerjaar. Het ging om niet meer dan vier lessen, maar ze moesten voor Pinto een welkome aanvulling op zijn overige inkomsten geweest zijn. Bert Vliegthart, die in 1938 tegelijk met Pinto's zoon Salomon eindexamen deed, meent dat hij in zijn jaar de enige was die Hebreeuws volgde. Hij deed het min of meer uit vriendelijkheid jegens Salo. Pinto herinnert hij zich als een filosoof, die weidse beschouwingen kon geven. Na één van die verhandelingen vertelde hij dat hij vergelijkende taalwetenschap had willen studeren. Thea Eijken, een andere gymnasiumleerling van Pinto, waardeerde vooral zijn '...aardige, warme manier van doen. Hij wilde iets meegeven van die hele sfeer. Hij heeft ons een keer uitgenodigd voor een bezoek aan de synagoge in de Pastoorstraat. Hij leidde ons rond en vertelde iets over een joodse bruiloft. Hij nam een paar joodse wetsrollen en liet zien hoe mooi versierd ze waren.'

Aanzienlijk minder is bekend over Pinto's vrouw, Jansje Pinto-Hamel. Chelly

Een uitstapje van de Joodse School op 15 juni 1934 naar Valkeveen. Op de bovenste rij met hoeden v.l.n.r. de heren M. Pinto, L. Boas en I. Modijefsky. De dame geheel links is mevrouw Pinto. Aan de rechterkant de dames M. Boas en J. Modijefsky (met bontje). Bovenste rij, vierde van links: Salo. Voorste rij, vierde van rechts: Duifje (liggend), zesde van rechts: Lenie (gedeeltelijk zichtbaar) en achtste van rechts: Roosje.

Modijefsky, één van de dochters van Pinto's collega aan de joodse school, herinnert zich haar als een minzame, enigszins afstandelijke vrouw, wat misschien te maken had met haar zwakke gezondheid. Ze leed aan zware hoofdpijnen, wellicht een vorm van migraine, en had veel behoefte aan rust in een verduisterde kamer. Haar oudere zus, een stille vrouw over wie nog minder bekend is, hielp met het opvoeden van de kinderen.

Alle vier de kinderen doorliepen School XV, gelegen op de hoek van de Spijkerstraat en de Schoolstraat. Ze namen volop deel aan de activiteiten van de Joodse Gemeente. De enige voor dit artikel teruggevonden foto waar het hele gezin Pinto op staat, werd gemaakt tijdens een uitstapje van de joodse school in 1934 naar Valkeveen.¹⁵ De kinderen waren lid van de joodse jeugdvereniging Akabjah, die jaarlijks een revue verzorgde in Royal. Op de programma's van de voorstellingen zijn de namen van de vier kinderen Pinto terug te vinden.¹⁶ Zo speelde Salo in de revue van 1937 de rol van Mr. Booth en eerder op die avond zong Lenie mee in een kinderkoortje. Twee jaar later speelde Roosje, die nu eens Ro dan weer Rootje werd genoemd, in een voorstelling rond een reis naar de maan voor dienstmeisje en Duifje, ook wel Duidi genoemd, was één van de maanmeisjes bij de maankoning. Veel meer is er niet bekend over Roosje en Duifje. Chelly Modijefsky weet nog dat Roosje niet de vrolijkheid had van haar twee jaar jongere zus. Misschien was ze een beetje jaloezers omdat iedereen met Duifje wilde spelen, of moest zij als ouder meisje meer meehelpen in het huishouden. Duifje was een vrolijk kind met veel humor. In het gezin speelde zij soms een bemiddelende rol.

Meer informatie over de twee middelste kinderen is moeilijk te vinden. Een beter beeld is te geven van Salo, de oudste, en Lenie, de jongste. Net als alle kinderen genoot Salo lager onderwijs op de School XV. Een klasgenoot op die school was Chelly's oudere broer Charles Modijefsky. Modijefsky weet nog dat de uitblinkers in de zesde klas van meester van Manen een gouden kaart kregen. Hijzelf ontving drie of vier van die kaarten, maar Salo kreeg er ongetwijfeld meer, want die was veel knapper. Geen wonder dat Van Manen in Salo's laatste jaar op de lagere school een uiterst positief advies gaf.¹⁷ In 1932 namen Salo en Charles deel aan de proefklas van het Stedelijk Gymnasium, een proefperiode van enkele weken, waarin de aangemelde leerlingen werden beoordeeld op geschiktheid. Modijefsky herinnert zich nog dat rector Hooykaas bij de uitslag vertelde dat Salo als beste uit de proefklas naar voren was gekomen. Salo bleek niet alleen een goede maar ook een vlijtige leerling. Niet meer dan zes van de 27 eersteklassers die in 1932 begonnen met hun opleiding aan het gymnasium zouden in zes jaar hun diploma halen en één daarvan was Salo.¹⁸ Leeftijdgenoten herinneren zich Salo als een enigszins teruggetrokken, rustige en aardige jongen. Door zijn religieuze achtergrond nam hij in de klas een aparte plaats in. Aan de weekeinden die wiskundeleraar P. Vredenduin voor de klas organiseerde in het Maarten Maartenshuis in Doorn nam hij geen deel. Er werd aangeboden dat hij koosjere maaltijden kon krijgen. Vader Pinto wees er echter op dat een bord slecht afgewassen zou kunnen zijn nadat er varkensvlees op had gelegen.

Klasgenoot Stehouwer had wat meer contact met hem. In zijn herinnering had Salo veel temperament, maar op een onderdrukte manier. Soms hadden zijn ogen iets vurigs, dat ook ineens weer weg was. Stehouwer kwam ook wel bij de Pinto's aan huis en hij herinnert zich van het huis aan de Amsterdamseweg de 'mezoza', een kokertje met tekst bij de voordeur om joden te herinneren aan de voorschriften van de thora. In huize Pinto werd Stehouwer niet in het gezin ontvangen, maar in een apart wachtkamerkje. Hij kan zich niet herinneren ooit mevrouw Pinto gezien te hebben. Salo's klas sloot begin juni 1938 het eindexamen af. Zoals gebruikelijk kwamen hoogleraren naar het gymnasium als geëmitteerden. Voor de natuurwetenschappen kwam in dat jaar de bekende fysicus en latere Nobelprijswinnaar F. Zernike.¹⁹ Juist met Zernike's vragen zal Salo weinig moeite hebben gehad, want bij de exacte vakken lag zijn sterke kant. Net als de veertien andere examenkandidaten van dat jaar slaagde Salo. Na zijn examen wilde hij chemie studeren. Charles Modijefsky weet nog dat die studiekeuze in de omgeving van de Pinto's bezorgdheid opriep, omdat zijn geloof door natuurwetenschappelijke ontdekkingen aan het wankelen gebracht zou kunnen worden. Overwogen werd om Salo nog een jaar naar Zwitserland naar een 'Jesjjeva', een joodse religieuze academie, te sturen. Daarvan werd echter afgezien en zo kon Salo zich op 21 september 1938 inschrijven als student chemie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.²⁰

Tien dagen na Salo's inschrijving aan de universiteit verhuisden de Pinto's naar Parkstraat 72, een mooi half vrijstaand huis. Chelly Modijefsky ging er wel eens spelen met haar zus Jetty, die bevriend was met Duijfe. Zij heeft levendige herinneringen aan dit huis. 'Het was groter dan het huis dat ze aan de Amsterdamseweg hadden. Het was een beetje donker en somber ingericht. Boven was een speelkamer met, als ik me goed herinner, een pingpongtafel. Salo had er een knutselkamer. Spannend aan het huis was dat er buizen doorheen liepen om boodschappen van de ene kamer naar de andere te kunnen doorgeven'. Bijzonder aan het huis was ook de brede achtertuin, weet Chelly Modijefsky: 'het huis lag naast een kerkje. De familie Pinto gebruikte ook het tuingedeelte achter de kerk. Er stonden fruitbomen. Aanvankelijk wisten de Pin-

Foto gemaakt in januari 1941, kort na de opening van het nieuwe gebouw van het Stedelijk Gymnasium aan de Statenlaan, tijdens een tekenles van F.W. van der Haagen aan klas 2a. Het meisje dat opkijkt, links naast de tekenleraar, is Lenie Pinto. Foto: Collectie Stedelijk Gymnasium, Arnhem.

to's niet wat voor vruchten er aan groeiden en ik herinner me dat de kinderen het hadden over de 'perzikozenboom'. Goede herinneringen aan dat huis bewaart ook Ada Kylstra, die met Lenie bevriend raakte toen beiden in 1939 naar het gymnasium gingen. Anders dan Stehouwer kwam zij wel in het gezin. 'Het was een heel aparte sfeer in zo'n orthodox joods gezin. Ze aten natuurlijk op een heel andere manier. Ze konden buitenshuis ook niet zo maar mee-eten. Als Lenie bij mij op bezoek kwam, kon ze niets eten, want dat voedsel was niet volgens de joodse wetten bereid. Daarvoor heb je een aparte keuken nodig, met pannen waar absoluut geen melk in mag en pannen waar absoluut geen vlees in mag. Daar zijn aparte regels voor. Op de sabbat mochten deze mensen allerlei handelingen niet verrichten. De W.C.-papiertjes werden op vrijdag afgescheurd. Het ging heel ver, al die regels en wetten.'

Net als haar broer Salo kreeg Lenie in de zesde klas van School XV een positief advies voor het gymnasium en net als haar broer zeven jaar eerder werd Lenie in 1939 toegelaten tot de proefklas van het gymnasium.²¹ In september 1939 begon zij als leerling in het oude gebouw van het gymnasium aan de Bovenbeekstraat. Klasgenoten herinneren zich haar vooral als een onopvallend, rustig en vriendelijk meisje. Ada Kylstra voegt daaraan toe: 'Het was een heel bescheiden meisje. Ze had een uitgesproken joods uiterlijk. Ze was niet knap maar klein en gedrongen, precies haar vader. Het was een goede leerling. Als ik me goed herinner had ze wat moeite met wiskunde, maar ze hield erg van talen. Ze deed het schoolwerk met plezier'. Lenie's rapporten bevestigden de indrukken van Ada Kylstra. Anders dan haar broer Salo blonk ze vooral uit in de talen.²² Bij de bevordering van de eerste naar de tweede klas had ze prachtige cijfers voor Latijn, Nederlands en Frans, maar haar wiskunde was zwak. In het tweede leerjaar maakte Lenie's klas de verhuizing van het gymnasium naar de Statenlaan mee. Lenie en haar klasgenoten moesten erg wennen aan hun nieuwe, veel ruimere maar ook sterielere omgeving. Een voordeel voor Lenie was dat het nieuwe gebouw op een paar minuten lopen van de Parkstraat lag.

Lenie's vader maakte de verhuizing van het gymnasium naar de Statenlaan niet mee. Enkele maanden na het begin van de Duitse bezetting in mei 1940 werden de eerste anti-semitische maatregelen van kracht. Op 12 oktober 1940 stelde de Gemeente Arnhem de rector van het gymnasium in kennis van de aanschrijving van het ministerie die inhield dat de joodse leraren ontslagen dienden te worden.²³ Op het Stedelijk Gymnasium betrof dit alleen Pinto. In de lerarenvergadering van 19 december 1940 deelde rector Albers mee dat 'de heer Pinto wegens niet-arische afstamming van de uitoefening van zijn functie van leraar in het Hebreeuws is ontheven'.²⁴ Hoewel hij ontslagen was kende de Gemeente Arnhem Pinto begin 1941 nog een kindertoelage toe, maar kort daarop liet de burgemeester aan de rector weten dat dit onterecht was en dat de betrokken ambtenaar gestraft zou worden.²⁵ In Amsterdam ondervond ook Salo de eerste anti-joodse maatregelen. Voor het academisch jaar 1940/'41 werd hij vrijgesteld van het betalen van college-geld.²⁶ Het was een eerste stap op weg naar de verwijdering van de joodse studenten uit het hoger onderwijs. Aan het einde van hetzelfde schooljaar werd Lenie, met vijf andere joodse leerlingen, van het gymnasium

Huwelijksinzegening op 31 januari 1940 van Siegfried Kanstein en Elisabeth Wolff in Restaurant Royal. Van links naar rechts I. Modijefsky, L. Boas, M. Pinto en de bruidegom. Foto: Collectie Max Wolff, Arnhem (rechten voorbehouden).

verwijderd.²⁷ Een tijdlang probeerden Ada Kylstra en een klasgenote om haar bij te werken in de vakken die ze niet of slecht kreeg op het Joods Lyceum, dat in september 1941 van start ging. Het laatste dat zij zich daarvan herinnert is dat ze samen Xenophon lazen. Terwijl deze volgende stap van de getto-vorming zich voltrok, werden de eerste Arnhemse joden opgepakt.

Er is weinig bekend over het leven van het gezin Pinto in de jaren 1941-'43. Salo kwam op een onbekend tijdstip in die periode terug uit Amsterdam. Stehouwer ontmoette hem in het begin van de oorlog nog een keer in de Arnhemse openbare bibliotheek en maakte een afspraak om een bezoek te brengen aan een technische beurs in het Jaarbeursgebouw in Utrecht. Het tweetal stond lang stil bij een stand van Philips, waar een kleurenmeter gedemonstreerd werd. Met zijn gedetailleerde vragen naar fotocellen en prisma's gaf Salo eens te meer blijk van zijn bèta-belangstelling. Na de oorlog hoorde Stehouwer dat vrienden hem hadden aangeraden om onder te duiken, maar Salo wilde bij zijn familie blijven. Alle hogere opleidingen waren voor hem gesloten en hij besloot om glasblazer te worden. Ada Kylstra herinnert zich Salo nog goed in het huis aan de Parkstraat: '...hij kwam dus thuis en leerde glasblazen, wat heel interessant was om te zien. Hij had op zijn kamer een brander om het glas heet te maken en een blaaspijp waarmee hij allerlei dingen kon blazen. Dat wilde hij voorlopig maar tot zijn vak maken, omdat hij nergens een opleiding of baan kon krijgen. Hij deed dat heel goed. Ik heb jarenlang nog een zwaantje gehad dat hij geblazen heeft en een engeltje, dat je op de kerstboom zou kunnen zetten.'

Mr. A. Roselaar, die rector werd van het Joods Lyceum, herinnert zich Lenie niet

Huwelijksinzegening op 31 januari 1940 van Siegfried Kanstein en Elisabeth Wolff in Restaurant Royal. Pinto (links) leest de huwelijksakte voor. Foto: Collectie Max Wolff, Arnhem (rechten voorbehouden).

in het bijzonder, maar weet wel dat ze ongetwijfeld klassieke talen heeft kunnen volgen bij de classicus Van Cauveren, die uit Doetinchem kwam. Alle vakken werden gegeven op het Joods Lyceum, want het beschikte niet alleen over joodse leraren die elders ontslagen werden maar ook over academici met andere beroepen, die een onderwijsbevoegdheid hadden. Max Wolff geeft in zijn eerder geciteerde boek een macaber beeld van het Joods Lyceum: 'De verschillende klassen zaten bij elkaar gepropt in een paar lokalen. De lessen werden onregelmatig gegeven. Dan waren de docenten er niet, de andere dag ontbrak er weer een aantal leerlingen. Ik heb de school slechts gedurende een paar maanden en onregelmatig bezocht, voelde mij er altijd onveilig'.²⁸ Door de toenemende razzia's en het onderduiken slonk het aantal leerlingen steeds verder. Toch werd nog in februari 1943 onderwijs gegeven aan het Joods Lyceum in Arnhem.²⁹

Nog afgezien van de razzia's werd het leven voor de joden die bleven steeds moeilijker en werd het isolement completer door het aanscherpen van de anti-joodse maatregelen. De Pinto's droegen ze gelaten. Ada Kylstra herinnert zich haar eigen felle reactie toen Lenie in mei 1942 de Davidster moest gaan dragen. Tot haar verbazing merkte ze dat Lenie zelf niets van die woede voelde en redeneerde 'wij zijn het uitverkoren volk en we dragen die ster met trots'. Van onderduiken was in dit gezin geen sprake. Pinto vond dat hij op zijn plaats hoorde te blijven. Hij bleef zijn werk als secretaris van de Joodse Gemeente doen, maar in de loop van 1942 werd het bijeenkomen in groepen voor joden steeds gevaarlijker.³⁰ Als ambtenaar van de Joodse Gemeente werd Pinto vrijgesteld van deportatie. Het gezin ging tot de laatste 'legale' joden beho-

ren. Onder de mensen die verdwenen, waren de naaste burens van de Pinto's, die in maart 1943 werden geïnterneerd in het Huis van Bewaring.³¹

Eind maart 1943 liet Rauter bekendmaken dat met ingang van 10 april alle provincies, behalve Utrecht en Noord- en Zuid-Holland 'Judenrein' dienden te zijn.³² In Arnhem moesten de laatst overgebleven joden zich op 9 april 1943 melden op het station, vanwaar een personentrein hen naar kamp Vught bracht. De rector van het Joods Lyceum A. Roselaar herinnert zich dat de Arnhemse chef van de Sicherheits Dienst, Bühe, hem adviseerde om zich te melden. Wie dat niet deed zou, wanneer hij gepakt werd, als 'Sträfling' een veel zwaarder lot te wachten staan. Roselaar ging naar het station, maar alleen om door Bühe gezien te worden en daarna vertrok hij om onder te duiken. Pinto en zijn vrouw, zijn schoonzuster en de vier kinderen gingen wel. Wat zilverwerk - bestek, een paar bekers en kandelaars - werd weggeborgen achter een schot in de grote slaapkamer aan de achterkant.³³ De poes - een vals dier waar ze toch erg aan gehecht waren - werd aan Ada Kylstra toevertrouwd. Nadat de Pinto's hun huis verlaten hadden, werd de inboedel geïnventariseerd.³⁴ Het verstopte zilverwerk werd overigens pas ruim veertig jaar later ontdekt.

Op 9 april 1943 kwamen de Pinto's 'Judendurchgangslager Herzogenbusch' (kamp Vught) binnen.³⁵ Een overlevende van het kamp gaf na de oorlog een beschrijving van de aankomst in het kamp '...waar wij met vreselijk lawaai door SS-ers ontvangen werden, die ons met geweerkolven sloegen. Het had de hele nacht geregend, alles was drijfnaat en maakte daar een troosteloze indruk' en van de behuizing: 'Er was een ontzettend lawaai, want kinderen van alle leeftijden speelden en gilden door elkaar, kinderen van drie, vier maanden, die nog in een wiegje lagen, tot twaalf, dertien jaar huisden allen tezamen. Het tochtte er ontzettend, en alles bij elkaar maakte het geen plezierige indruk. De bedden stonden drie hoog boven elkaar. Gezelligheid was er niet, want tweemaal in de week kwam er een nieuw transport binnen met weer nieuwe mensen en andere gezichten'.³⁶

In kamp Vught bleef het gezin Pinto slechts één maand compleet. Precies halverwege die laatste maand zullen de zeven gezinsleden op een of andere manier hebben stilgestaan bij de zilveren bruiloft van Machiel en Jansje Pinto. Erg feestelijk zal de stemming niet geweest zijn in deze onrustige en onzekere tijd. Bij Presser is te lezen hoe snel het aantal gevangenen in kamp Vught, dat in januari 1943 was geopend, toenam. Op 8 mei 1943 telde het kamp 10.400 geïnterneerden.³⁷ Inmiddels waren de transporten naar Westerbork al op gang gekomen. Op de dag van de door Presser genoemde piek vertrok het zevende transport. Met die trein werden Pinto, zijn vrouw en schoonzuster op zaterdag 8 mei, overgebracht naar Westerbork.³⁸ Het drietal arriveerde in Westerbork in een tijd waarin het deportatieschema veranderd was. In de periode van maart tot juli gingen de transporten niet naar Auschwitz, maar naar Sobibor, niet ver van Lublin. In deze maanden vertrokken negentien treinen naar Sobibor met in totaal 34.313 mensen, waarvan er slechts negentien overleefden.³⁹ Pinto's schoonzuster werd al gelijk de dinsdag na aankomst in Westerbork op transport gezet naar Sobibor. Een week later, op 18 mei 1943, werd het echtpaar Pinto gedeporteerd naar

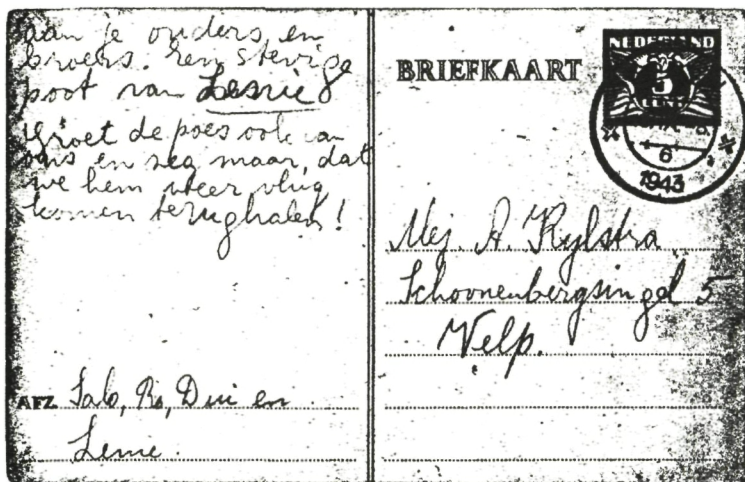

dezelfde plaats, waar ook hen onmiddellijk na aankomst een gruwelijke dood wachtte.⁴⁰

De vier kinderen Pinto bleven in Vught achter. Net als veel andere jonge mensen waren ze te gebruiken als arbeidskrachten. Salo moet enige tijd dwangarbeid hebben geleverd in het gevreesde 'Moerdijk-Kommando', een project van zware dwangarbeid buiten het kamp.⁴¹ In juni werd Salo bij ander werk ingedeeld. Kort voor de komst van de Pinto's waren in het pas ingerichte kamp Vught enkele werkplaatsen geopend, waaronder een afdeling van de Philips-fabriek uit Eindhoven.⁴² Na zijn terugkeer van het Moerdijk-Kommando midden juni werd Salomon bij Philips te werk gesteld. Twee maanden later, op 10 augustus, duikt Lenie's naam voor het eerst op in een Philipslijst.⁴³ Een lijstje van begin september toont dat alle vier de kinderen inmiddels voor industriële doeleinden werden ingezet.⁴⁴ Salo wordt op deze lijst aangeduid als 'Instrumentenmacher bei Philips', Roosje als 'Stenotypistin bei Philips', Duifje als 'Näherin Industriebhof' en Lenie als 'res. für Philips'. Drie van de vier kinderen werkten dus in de Speciale Werkplaats Vught, waar Philips onder meer knijpkatten en radio-buizen maakte. Alleen Duifje werkte elders op het industrieterrein van kamp Vught, vermoedelijk bij het kledingbedrijf Escotex. Het werk in deze Kommando's bood een zekere bescherming tegen deportatie.⁴⁵ De activiteiten van Philips werden door de Duitsers namelijk essentieel geacht voor de Duitse oorlogsinspanning.

Begin september keerden de kansen echter voor de drie zussen en hun broer. Op 7 september werden hun namen een paar keer uitgetypt, onder het kopje: 'Haupt-scharführer Saathoff'.⁴⁶ Menne Saathoff was een beruchte SS-er, die in het kamp gevreesd werd vanwege zijn sadistisch optreden. Het staat wel vast dat Saathoff er de hand in had dat de Pinto's niet binnen het Philips-commando bleven, maar op 11 september 1943 op transport werden gesteld naar Westerbork.⁴⁷ Uit briefjes met namen van de kinderen Pinto, voorzien van doorhalingen, mededelingen over openvallende vacatures en de vermelding 'dubieus' (wat hier betekende: onzeker), blijkt dat men bij Philips enige dagen van tevoren wist dat de Pinto's op transport zouden worden gesteld.⁴⁸ Vermoedelijk werd nog een poging gedaan om Lenie in het kamp te houden. Op 10 september werd een lijst van 'Reservierte Frauen' ingeleverd waarop haar naam nog voorkomt. Op het eigen exemplaar had Philips de namen van degenen die op transport werden gesteld al doorgestreept, maar aan de kampcommandant werd een exemplaar zonder doorhalingen gestuurd.⁴⁹ Het mocht niet baten. Ook vanuit de vrienden- en kennissenkring in Arnhem werd een poging gedaan om de Pinto's te redden. Ada Kylstra herinnert zich dat '...de meisjes Pinto vrij hadden kunnen komen, omdat de Duitsers omkoopbaar waren. Een groep mensen, waaronder mijn ouders, had geld bij elkaar gebracht om ze vrij te kopen. Jongens konden niet vrijgekocht worden, of misschien kostte dat nog veel meer geld, wat gewoon niet aanwezig was in deze kennissenkring. De meisjes wilden toch samen met hun broer blijven. Zo zijn ze dus naar het Oosten vervoerd, in een veewagen.'

Op zaterdag 11 september 1943 werden de drie zussen en hun broer op transport gezet naar Westerbork. Het viertal zou er nog korter verblijven dan hun ouders. De

Westerbork, 14-9-43

Lieve Ada.

Voor we de grote reis gaan maken, wil ik ook van jou nog even afscheid nemen. Gelukkig zijn we alle vier gezond en flink en we gaan vol goede moed naar het onbekende. Hopelijk zien we elkaar spoedig terug. We hebben nu vucht heel verrassing opgedaan, dat en daardoor passen we ons ook vlug aan. Dit is de groete aan alle vrienden en

Briefkaart van Lenie Pinto aan Ada Kylstra, geschreven in Westerbork op 14 september 1943.

eerstvolgende dinsdag, 14 september, werden ze gedeporteerd naar Auschwitz. De transporten naar dat complex van kampen waren namelijk sinds enkele weken weer hervat. Elie Cohen maakte deel uit van hetzelfde transport, waarvan hij een indringend beeld geeft in een van zijn boeken.⁵⁰ Cohen beschrijft hoe velen een briefkaart uit de goederenwagon gooiden. Ook Lenie wist nog zo'n briefkaart te schrijven aan Ada Kylstra, waarin ze liet weten: 'Voor we de grote reis gaan maken wil ik ook van jou nog even afscheid nemen. Gelukkig zijn we alle vier gezond en flink en we gaan vol goede

moed naar het onbekende. Hopelijk zien we elkaar spoedig terug. We hebben in Vught veel ervaring opgedaan, en daardoor passen we ons ook vlug aan. Ada, doe de groeten aan alle vrienden en aan je ouders en broers. Een stevig poot van Lenie. Groet de poes ook van ons en zeg maar dat we hem weer vlug komen terughalen'.⁵¹

Het transport kwam op 16 september aan in Auschwitz. Bij Cohen is te lezen hoe mannen en vrouwen van elkaar gescheiden werden. Salo moest afscheid nemen van zijn zussen. Hij zou Roosje, Duifje en Lenie niet meer terugzien, want zij werden meteen doorgestuurd naar de gaskamer.⁵² Salo werd ook hier als arbeidskracht gebruikt. In het boek van Cohen wordt beschreven hoe veel Nederlandse joden grote moeite hadden met de aanpassing aan het bestaan in een kamp. De eerste twee maanden waren kritiek voor het aanpassingsproces en velen bezweken juist in die periode. Salo overleefde die cruciale eerste twee maanden wel, misschien mede door de ervaring die hij bij het Moerdijk-Kommando en bij Philips had opgedaan. Hoe Salo de laatste maanden van 1943 doorkwam is niet te achterhalen en waaraan hij uiteindelijk bezweek al evenmin. Alleen zijn sterfdatum is bekend. Bijna acht maanden na zijn ouders en tante en bijna vier maanden na zijn zussen, stierf Salo op 8 januari 1944 in Auschwitz.

Noten

1. Poëzie-album van mevrouw Chelly Modijefsky.
2. Dit artikel is een herziene versie door dezelfde auteur van 'Een leraar, een oud-leerling en een leerling: het gruwelijke lot van de Pinto's, verschenen in: R.W. Danz, C.J.E. van Ketwich Verschuur en B.H.M. Swinkels (red.), *Het gymnasium aan de Statenlaan*, Arnhem 1998. De herinneringen die in dit artikel worden aangehaald zijn opgetekend in gesprekken die in juni/juli 1998 gevoerd werden met de heren Ch. Modijefsky, A. Roselaar, J.H. Stehouwer, A.R. Vliegthart en mevrouw S. Mozes-Bachrach. De herinneringen van mevrouw D.S. Eijken werden begin 1995 vastgelegd op band en die van mevrouw A. van Bekkum-Kylstra komen van bandopnamen die gemaakt werden tijdens geschiedenislessen op het Stedelijk Gymnasium Arnhem in september 1992. De herinneringen van mevrouw Chelly Modijefsky werden in april 2002 opgetekend.
3. Gemeentearchief Amsterdam, Archief 5009, Geboorten 1886, deel 6, folio 196. Uit de geboorteakte zijn niet alleen de namen van Pinto's ouders af te leiden, maar ook het beroep van de vader, het adres (Rapenburgerstraat 54) en de naam van Israël Pinto's oudere broer Machiel, die als getuige optrad.
4. De namen van de gezinsleden en de inwonenden zijn te vinden op de gezinskaart in het bevolkingsregister. Gemeentearchief Amsterdam, Archief 5000, bevolkingsregister 1893-1939 van de Gemeente Amsterdam. Uit de kaart blijkt dat Pinto's moeder al in 1909 overleed. Zijn vader hertrouwde in 1917 en overleed tien jaar later. Een treffende karakteristiek van de straat waarin Machiel Pinto opgroeide is te vinden in Ph. Bregstein (ed.), *Herinnering aan Joods Amsterdam*, Amsterdam 1999, p. 125.
5. Gemeentearchief Amsterdam, Archief 5009, Geboorten 1887, deel 8, folio 9. Volgens de geboorteakte woonde het gezin aan de Uilenburgerstraat 29c.
6. Gezinskaart van Salomon Hamel. Gemeentearchief Amsterdam, bevolkingsregister van de

- Gemeente Amsterdam. Twee van de drie jongere zussen waren winkeljuffrouw en de andere modiste. Bij Jansje's oudere zuster Helena staat geen beroep vermeld.
7. Gemeentearchief Amsterdam, Archief 5009, Huwelijken 1918, deel 3b, folio 39.
  8. *Ha-Kèsjer*, jaargang 22 nr. 7 (aug.'73), p. 48, bijschrift onder portret van Pinto.
  9. Uit de gezinskaart van Salomon Hamel in het Gemeentearchief Amsterdam is af te leiden dat de Gemeente Amsterdam Helena Hamel per 13 december 1921 uitschreef met een verwijzing naar het adres van de Pinto's aan de Kippenmarkt in Arnhem.
  10. Van het adres Amsterdamseweg 22 bleef in het Gemeentearchief Arnhem een woningkaart bewaard. Hieruit is af te leiden dat het gezin Pinto van 22 juli 1935 tot 1 oktober 1938 op dit adres woonde. De kaart vermeldt verder dat het gezin uit zes leden bestaat en dat Helena Hamel, geboren 22 december 1885, schoonzuster van het hoofd van het gezin, inwoont. De overige adressen van de Pinto's zijn te achterhalen uit boekenlijsten van het Stedelijk Gymnasium Arnhem. Gemeentearchief Arnhem, Archief van het Stedelijk Gymnasium (hierna Archief Gymnasium), Inv. nr. 15.
  11. J. Michman e.a., *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede 1992, p. 290.
  12. M. Wolff, *De nakomelingen van Wolff Ben Eleazer en Moshe Ben Gompertz Halevi 1695-1995*, Arnhem 1995, p. 276.
  13. Brief van Sinkesteyn van 12 augustus 1925 aan het College van Curatoren van het Stedelijk Gymnasium. Gemeentearchief Arnhem, Archief van het College van Curatoren van het Gymnasium (hierna: Archief Curatoren), Inv. nr. 118.
  14. Het raadsbesluit en de besluiten van het College van Burgemeester en Wethouders zijn te vinden in Archief Curatoren, Inv. nr. 118.
  15. Foto in bezit van de heer I. Manasse. In een brief aan opperrabbijn Vredenburg schreef Pinto naar aanleiding van de weersverwachting: 'Het ziet er niet mooi uit voor het schooltochtje zondag aanstaande. Het is niet uitgesloten dat we op de weg naar Valkeveen U misschien nog ontmoeten. We hopen daar de geheele namiddag door te brengen, nadat we eerst naar Amsterdam en Zaandam zijn geweest'. Brief van Pinto aan Vredenburg, 7 juni 1934. Gemeentearchief Arnhem, Archief van het Synagogaal Ressort Gelderland, Inv. nr. 36.
  16. Programma-boekjes van de avonden van Akabjah in Restaurant Royal in bezit van mevrouw Chelly Modijefsky.
  17. 'S. Pinto is een leerling met een gelukkige aanleg. Mij dunkt: begaafd over de heele linie. In alle opzichten aan te bevelen'. Archief Gymnasium, Inv. nr. 52, omslag c.
  18. Statistiek proefklassen, Archief Curatoren, Inv. nr. 168.
  19. Zoals blijkt uit het Eindexamenboek 1882-1966, Ongeïventariseerd Archief Stedelijk Gymnasium Arnhem (hierna: OAG).
  20. Register van inschrijvingen 1938, Archief Universiteit van Amsterdam.
  21. Het advies van meester Van Manen luidde: 'H. Pinto is een heel geschikte leerling. Door de Israëliische feestdagen lijdt het onderwijs nogal eens schade. Een prettige leerling'. Archief Gymnasium, Inv. nr. 42, omslag k.
  22. Verzamelboeken rapportlijsten, OAG.
  23. Archief Gymnasium, Inv. nr. 8, omslag IV.
  24. Notulenboek lerarenvergadering, OAG.
  25. De toelage werd toegekend bij besluit van Burgemeester en Wethouders op 4 februari 1941. Het intrekken werd medegedeeld in een brief van het College aan de rector op 27 maart 1941. Archief Gymnasium, Inv. nr. 8, omslag IV.

26. Registers van inschrijvingen, Archief Universiteit van Amsterdam.
27. In augustus, nog vóór het begin van het nieuwe schooljaar, kreeg de nieuwe rector K. van der Heyde bericht dat de joodse leerlingen met ingang van het nieuwe schooljaar niet meer mochten worden toegelaten. Archief Gymnasium, Inv. nr. 9, omslag I. Op de overgangslijsten van het schooljaar 1940/41 zette Van der Heyde bij de namen van zes leerlingen met blauw potlood een J. Bij een halfjoodse klasgenote van Lenie Pinto kwam een J met vraagteken. Archief Gymnasium, Inv. nr. 56. Op 9 september liet het gemeentebestuur aan de rector weten dat de joodse leerlingen in verband met het splitsen van parallelklassen op de teldatum van medio september gewoon meegerekend mochten worden. Archief Gymnasium, Inv. nr. 9, omslag I.
28. Wolff, *op. cit.* (noot 12), p. 294.
29. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945)*, 's-Gravenhage 1965, deel I, p. 493.
30. De brieven, waarvan een aantal ondertekend door Pinto, in het archief van de Nederlands-Israëliische Hoofdsynagoge Arnhem en in dat van het Synagogaal Ressort Gelderland geven een beeld van de toenemende druk, ook op het religieuze leven (Gemeentearchief Arnhem).
31. Dit blijkt uit lijsten van geïnterneerden. Gemeentearchief Arnhem, Archief van de Nederlands-Israëliische Hoofdsynagoge Arnhem, Inv. nr. 224.
32. L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, eerste helft, 's-Gravenhage 1975, p. 332 e.v.
33. Inlichting gegeven door de huidige bewoonster.
34. Een uitgetypte inventaris met Pinto's naam en adres is te vinden in het Gemeentearchief. 'Wel geïnteriseerd, niet geruimd', staat erop geschreven. Uit de gegevens met betrekking tot de indeling van het huis blijkt echter dat het huis van de Pinto's werd verwisseld met een andere woning. Gemeentearchief Arnhem, Restant-Archief van de afdeling Duitse Zaken van de secretarie der Gemeente Arnhem, Inv. nr. 18.
35. Schriftelijke mededeling van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), d.d. 29 juni 1998.
36. Verklaring van mevrouw B. Peine-Levi, NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 6.
37. Presser, *op.cit.* (noot 29), deel I, p. 391.
38. Lijst van het zevende transport Vught-Westerbork, NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Doos 33, Port 7.
39. B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland*, Amsterdam 1998, p. 127.
40. *In Memoriam*, 's-Gravenhage 1995, p. 570.
41. Dit blijkt uit een brief van Philips van 18 juni 1943 aan de Arbeitseinsatzführer in Vught: 'Heute wurden ons folgende Juden abgestellt, welche vom Moerdijk-Kommando zurück gekommen sind'. Daaronder volgt een lijstje met tien namen, waaronder die van Salo. NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 14.
42. I.J. Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.*, deel IV, Zaltbommel 1997, pp. 286-301. W. Velema, 'Philips in het concentratiekamp Vught, de dilemma's van een onderneming in oorlogstijd', *Intermediair*, jaargang 18, 7 mei 1982, p. 9 e.v.
43. Briefje van de Betribschef van N.V. Philips aan de Arbeitseinsatzführer, 10 augustus 1943, NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 14.
44. NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 29, Map 2.
45. Moore, *op.cit.* (noot 39), p. 175.
46. Er zijn drie doorslagen van die vellen bewaard gebleven, alle drie gedateerd 7 september 1943.

Op een ervan is naast de namen van de vier kinderen Pinto geschreven, 'Aufgenommen in allgemeine Liste d.d. 9/9', hetgeen betekent dat hun namen op de grote transportlijst zijn overgenomen.

47. In het archief van kamp Vught bevindt zich een klein velletje met de namen van de vier kinderen Pinto, wellicht in het handschrift van Saathoff, met de mededeling: 'mit nächstem Transport nach Westerbork'. Op een lijst van het dertiende transport Vught-Westerbork staan de namen van de vier kinderen Pinto. Achter hun namen is een accolade aangebracht met een uitroepteken, gevolgd door de naam Saathoff. Beide documenten in: NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 33, Map 11.
48. Op een ongedateerd lijstje met 'opvallende vacatures' staan Salo en Roosje nog vermeld als 'dubieus' (onzeker), maar op een lijstje dat de Philips-leiding op 8 en 9 september 1943 opstelde, staan de namen van Salo en Roosje genoemd onder het kopje transport. Beide documenten in NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port. 14.
49. Boven een kopie van de lijst staat geschreven: 'lijst opgemaakt op 10/9 en voorgelegd aan de kommandant (echter zonder doorhalingen)'. Het woord 'zonder' is tweemaal onderstreept. NIOD, Collectie Vught, Inv. nr. 250 g, Port 14.
50. E. Cohen, *Beelden uit de nacht*, Baarn 1992, p. 35 e.v.
51. De briefkaart is in bezit van mevrouw A. Van Bakkum-Kylstra.
52. Volgens een mededeling van het NIOD (7 juli 1998) is de datum 16 september 1943 die Cohen noemt als dag van aankomst correct (*op.cit.*, p. 39) en vermeldt *In Memoriam* een foutieve datum.

Joodse Arnhemmers tijdens de Tweede Wereldoorlog

door Margo Klijn

Veel joodse geschiedenis in Nederland is Amsterdamse geschiedenis. Dat is niet vreemd, want meer dan de helft van de Nederlandse joden heeft altijd in Amsterdam gewoond. Wanneer de periode 1940-1945 in Arnhem ter sprake komt, gaat het altijd om de verloren slag in september 1944 en de evacuatie daarna. Dat is evenmin vreemd, want deze twee gebeurtenissen waren voor de stad, haar inwoners en ook voor de geallieerden, zeer ingrijpend en voor Nederland uniek. Honderden boeken en artikelen zijn geschreven over Market Garden. Vóór september 1944 was er echter al heel wat gebeurd. Terwijl er in 1940 in de stad nog een bloeiende joodse gemeente was, was er na april 1943 geen joodse Arnhemmer meer te bekennen. Over dit feit is nog niets gepubliceerd, terwijl er talloze publicaties, op elk denkbaar niveau, aan de jodenvervolging in een stad gewijd zijn. Voorbeelden zijn C. Van Dam, *De jodenvervolging in de stad Utrecht*, een hoofdstuk in Ype Schaaf, *Laarzen op de Lange Pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog*. Vele joodse gemeentes in elke provincie zijn beschreven; met achterin, als een soort bijlage een *In Memoriam* van de mensen die vanuit de betreffende plaats zijn weggevoerd naar de vernietigingskampen. Voor de provincie Gelderland nam vooral Hans Kooger deze taak op zich.

Het is even plezierig als toevallig dat kort geleden twee mensen tegelijk, en onafhankelijk van elkaar, zijn begonnen aan een onderzoek naar joden in Arnhem tijdens de Tweede Wereldoorlog. Cees Haverhoek had eind 1998 zijn doctoraalscriptie over de politie in Arnhem afgerond en besloot verder te gaan met 'de jodenvervolging in Arnhem', als onderwerp voor een dissertatie. Hij wil allereerst precies weten hoe de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter in Arnhem geïnterpreteerd werden en vervolgens stelt hij zich de vraag 'hoe het komt dat er procentueel minder joden in Arnhem zijn omgekomen dan gemiddeld in Nederland het geval is'. Cees Haverhoek heeft een (bijna) precieze reconstructie van de joodse bevolking in Arnhem gemaakt. Hij onderzoekt de periode 1930-1950.

Ik las in dezelfde tijd, begin 1999, in de Gelderlander de opmerkelijke kop: 'Wie schrijft joodse geschiedenis?' Op die vraag ben ik, na een gesprek met Nechamah Mayer, ingegaan, met de kanttekening dat ik mij natuurlijk niet zozeer bezighoud met 'joodse geschiedenis' in het algemeen, maar mij beperk tot de stad Arnhem en de periode tussen 1933 en 1945. Hoe bereidden Arnhemmers zich voor op de dreigende oorlogssituatie? Hoe werden vluchtelingen opgevangen? Wat waren dat voor mensen die joden in Arnhem? Wat deden ze toen de oorlog inderdaad uitbrak? Hoe is het om fysiek bedreigd te worden? Wat deden hun niet-joodse burens?

Cees Haverhoek en ik komen elkaar vaak tegen wanneer we op zoek zijn naar hetzelfde, al hebben we een verschillend uitgangspunt en een verschillend doel. Als de synagoge volgend jaar klaar is, hopen wij ons werk af te hebben.

Gesignaleerd

door H.Chr. van Bommel en C.J.M. Schulte-van Wersch

Max Wolff, *De nakomelingen van Wolff Ben Eleazar en Moshe Ben Gompertz Halevi 1695-1995*. Arnhem 1995. In eigen beheer uitgegeven. ISBN 90-9008850-4; geb. 778 blz. Een uitgebreide familiegeschiedenis van een joods geslacht, dat oorspronkelijk uit de omgeving van Bamberg komt. De auteur, geboren in Arnhem in 1926, schrijft dit boek voor zijn kinderen Josée, Yaël en Batya. Hij wil hen een genealogie meegeven maar ook het verhaal van de verschrikkingen in de oorlog. Van het gezin waar Max Wolff uit voortkomt, overleven zijn beide zusjes Elly en Kitty de holocaust niet. Ook de man van Elly, Sieg Kanstein en de grootmoeder van Max, Elisabeth Meiboom geheten, komen om. Het boek bevat dan ook aangrijpende passages en de auteur schroomt niet op te merken dat Nederland zich te weinig heeft verzet tegen de deportatie van de joden. Ook over de opvang na de oorlog uit hij kritiek.

Voor de geschiedenis van de joden in Arnhem bevat het boek belangrijke informatie die men elders niet vindt. Zo staan er bijzonderheden in over het bedrijf van zijn vader en zijn oom Herman die grossiers waren in de veehandel, foto's van de familie op herkenbare locaties in Arnhem als de Zijpse Poort, Jansstraat, de waterval in Sonsbeek en een foto van de klas van Max op de school in het Tamboersbosje uit 1934. Ook de huizen waar de familie gewoond heeft, eerst in de Sweerts de Landasstraat nr. 11 - tijdens de Slag om Arnhem verwoest - en later, noodgedwongen, in de Van Goghstraat. Ook staan er foto's in van het huwelijk van Elly en Sieg en een van Sieg met de heren I. Modijefski, L. Boas en rabbijn Pinto tijdens de huwelijksplechtigheid in Restaurant Royal. Triest zijn de gegevens over de maatregelen die in Arnhem tegen de joden genomen werden. Saillant is de opmerking van Wolff dat hij de indruk heeft 'dat in geen enkele gemeente in Nederland zo vlijtig aan de opsporing van de ondergedoken joden is meegewerkt als in de Gelderse hoofdstad'. Al op 5 september 1940 proberen NSB-ers de synagoge in brand te steken. Die poging wordt op 15 januari 1941 herhaald waarbij ook winkels van joodse eigenaars geplunderd worden. Op 27 februari 1941 vindt in Arnhem de eerste razzia plaats. De tweede volgt in dat jaar op 11 juni. In 1941 werd in Arnhem een joodse lagere school en een joods lyceum opgericht. Op dat lyceum, gelegen aan Marktstraat 12, zat ook Max. Er worden namen genoemd van docenten en leerlingen. Enkele docenten hebben de oorlog overleefd. Vijftien leerlingen kwamen in de oorlog om. In het boek staat een lijst met hun namen met de data van geboorte en overlijden, de meeste in Auschwitz. Ook de periode na de oorlog in Arnhem wordt beschreven. Dat gaat dan onder meer over het huwelijk van de schrijver met Marion Therèse Kunstenaar en de drie dochters die uit dat huwelijk geboren zijn. Ook foto's van zijn kleinkinderen zijn afgebeeld. Twee bladzijden worden gewijd aan Carla Hulsewé, de levensgezellin van de auteur na de scheiding met Marion Kunstenaar in 1980. Het boek eindigt met een uitgebreid notenapparaat, een genealogische tabel en indices van familiegegevens. Anders dan vele andere familiegeschiedenissen bevat dit boek gegevens die

voor anderen, in dit geval Arnhemmers, eveneens van belang zijn. Dit neemt niet weg dat veel in het boek een weergave is van zwarte bladzijden uit de geschiedenis van Arnhem. De inhoud van dit boek staat tevens op CD-ROM. - HvB

Els S. Bendheim (red.) en Henk Chanan Nijk (co-red.), *Aantekeningen In De Marge. Liepman Philip Prins, een Amsterdams geleerde uit de Mediene*. Ktav Publishing House, Inc., Hoboken NJ 2001. ISBN 0881257176. 271 blz. Rijk geïllustreerd in zwart/wit en kleur.

De joodse geleerde Liepman Philip Prins werd op 16 maart 1835 in Arnhem geboren. Zijn vader en grootvader dreven een succesvolle tapijthandel in de Bakkerstraat. De eerste helft van zijn leven bracht Prins door in Arnhem, in de mediene, zoals de Nederlandse joden buiten Amsterdam worden genoemd. Hij ging er werken in het familiebedrijf, trouwde er en kreeg er kinderen. Op 41-jarige leeftijd verhuisde hij met zijn gezin naar Amsterdam. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in Frankfurt, waar hij op 21 oktober 1915 overleed. De joodse opvoeding die hij kreeg, blijkt bij hem op vruchtbare bodem te zijn gevallen. Al in Arnhem besloot hij zijn leven te wijden aan de Tora studie en de joodse gemeenschap en begon hij hartstochtelijk boeken te verzamelen.

Deze uitgave, het derde deel in de serie *Scholarly Correspondence and Writings of Liepman Philip Prins*, verzorgd door Els Bendheim, kleindochter van Prins, is een op het Nederlandse publiek toegesneden samenvatting van de eerdere delen. Voorafgegaan door twee meer persoonlijke, maar zeer beknopte hoofdstukken ('Een kleindochter over haar grootvader' en een 'Biografische schets') is dit boek dan ook vooral gewijd aan Prins' correspondentie en contacten met joodse geleerden, een selectie uit zijn artikelen over joodse godsdienst, literatuur, geschiedenis en Zionisme én, last but not least, zijn enorme bibliotheek. Deze boekencollectie die zich nu bevindt in het Mizrachi Seminarium voor Leraren aan de Rechow Hillel in Jeruzalem, is misschien wel een van Prins' meest waardevolle bijdragen aan de joodse wetenschap.

Hoewel men over zijn Arnhemse periode (en überhaupt over zijn persoonlijk leven) weinig aan de weet komt, is het voor Arnhemmers leuk om te lezen dat zijn bibliotheek o.a. *de Orde der Inwijding van de Nieuwe Synagoge voor de Nederl. Israel. Gemeente te Arnhem* en de *Toespraak en verslag van de werkzaamheden des kerkbestuurs en der Commissie tot den opbouw eener Nieuwe Synagoge...*, beide (1853) door Israël Waterman, bevat. Zij worden door F.J. Hoogewoud, die het hoofdstuk over het boekenbezit van Prins schreef speciaal genoemd, omdat ze niet aanwezig zijn in de Bibliotheca Rosenthaliana (de afdeling voor judaïca en hebraïca van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek). Hoogewoud is adjunct-conservator van deze bibliotheek. Overigens bezit het Gemeentearchief Arnhem wel de *Orde der Inwijding!*

Een apart hoofdstuk is tot slot gewijd aan Prins' zoon Benjamin Liepman Prins, die in 1860 in Arnhem werd geboren en die als kunstschilder werkzaam was. Een aantal kleuren-illustraties geeft een indruk van zijn werk. - CS-vW

Van de bestuurstafel

Dialectwoordenboeken

Het Gelders Oudheidkundig Contact begint met het samenstellen van dialectwoordenboeken van het Gelders rivierengebied en van de Veluwe, inclusief Arnhem. De Provincie Gelderland steunt dit omvangrijke project waarin onder andere met de Katholieke Universiteit Nijmegen wordt samengewerkt. Het Gelders Oudheidkundig Contact wil graag in contact komen met mensen die dialectwoorden van deze gebieden kennen. Kent u zulke woorden, of weet u iemand die ze kent, dan verzoeken wij u vriendelijk dat te melden aan de heer Brod van Straalen, tel. 0575 511826 of aan onze secretaris, mevrouw Juch.

Oorlogsgraven

De heer D.J. Oostra, De Bosporus 6, 8303 WB Emmeloord, zoekt publicaties over oorlogsgraven in en rond Arnhem uit de Tweede Wereldoorlog. Wie kan hem helpen?

E-mail adressen

Het bestuur heeft besloten een begin te maken met het verzamelen van de e-mail adressen van de leden van Prodesse Conamur. U wordt daarom gevraagd uw e-mail adres op te geven aan de heer Bouwhuis: bouwhuis@gpx.nl

Open Monumentendag

De Open Monumentendag vindt dit jaar plaats op 15 september. Het landelijk thema is 'Koopmansgeest'. In Arnhem worden verschillende monumenten van handel en industrie opengesteld, zoals het KEMA-terrein op landgoed Den Brink en het Akzo Nobel-complex aan de Velperweg. De bezoeker wordt geïnformeerd over de geschiedenis van deze bedrijven en kan er diverse gebouwen bezichtigen. Ook wordt veel aandacht besteed aan de pakhuizen en de Korenbeurs op de Korenmarkt. In de galerie in de Korenbeurs (ingang naast het filmhuis) wordt een balie ingericht, die tevens zal dienen als startpunt voor wandelingen langs een aantal monumentale panden aan het Willemsplein, zoals het Vesta-gebouw, het Randstad-kantoor (vroeger 'De Nederlanden van 1845') en de bioscoop 'Luxor'. Men kan de gebouwen ook bezichtigen (Luxor alleen onder begeleiding). De Bibliotheek Arnhem maakt een expositie over handel, nijverheid en industrie in Arnhem. Verder nemen het Historisch Museum en Museum Bronbeek deel aan de Open Monumentendag. Bronbeek heeft een expositie over de VOC en een acteur vertelt over de leefomstandigheden van kinderen in de tijd van de VOC. De balie van de OMD in de Korenbeurs is op 15 september geopend van 12.00 tot 17.00 uur. De openstelling van de gebouwen duurt van 12.30 tot 16.30 uur (Bronbeek: 12.30 tot 17.00 uur). Voorafgaand aan de Open Monumentendag houdt W. Lavooij op woensdag 11 september om 20.00 uur een lezing over 'Monumenten van nijver Arnhem' in het Grand Café op het KEMA terrein. De KEMA is vanuit het centrum te bereiken met stadsbuslijn 3 en op het terrein is een parkeerplaats. In de week vóór de Open Monumentendag verschijnt een folder met uitvoerige informatie, die gratis verkrijgbaar zal zijn bij onder andere de Bibliotheek Arnhem en Bezoekerscentrum 'De Watermolen'.

Juwelier - Goudsmid

- Handgemaakte sieraden door Alexander Punte
- Exclusieve gouden en zilveren sieraden
- Diverse horlogemerken: Pequignet,
Maurice Lacroix, M & M, Esprit
- Christian Bauer en AS trouwringen

Rijnstraat 33

Arnhem

Tel. 026 - 4424625

- DRUKWERK** Presikhaaf Grafische Diensten heeft een uitgebreid dienstenpakket.
- HANDBOEKBINDERIJ** Natuurlijk is uw drukwerk bij ons in goede handen, maar wij beschikken ook over talloze systemen voor documentatie en presentatie.
- GRAVEREN**
- HANDLING**
- MAILING** Voor informatie: Postbus 5119 6802 EC Arnhem (026) 368 58 11 www.presikhaaf.org
- RINGBANDEN**
- MAPPEN**

**OOK DRUK
MET ANDER WERK**

PRESIKHAAF
GRAFISCHE DIENSTEN

Colofon

Typewerk:

Mw. W. van den Berg-Barmentloo

Druk:

Presikhaaf Grafische Diensten

Opmaak:

A.C.S. Wolters van der Weij

De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.

DERKSEN

ANTIETK, INBOEDEL,
VEILING EN
MEUBELCENTRUM

6 dagen per week geopend
Amsterdamseweg 23 Arnhem
tel.: 026 - 4421498 fax: 026 - 4455186

VOORHOEVE

SINDS 1963

MAKELAARS

Postbus 326
6800 AH Arnhem

026 4453151